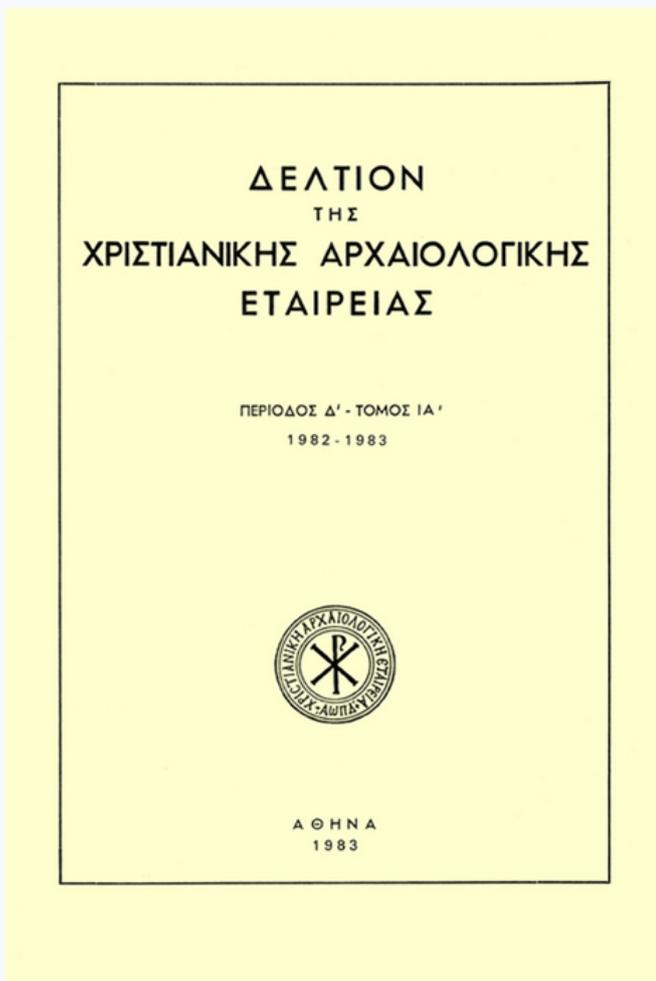

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 11 (1983)

Δελτίον ΧΑΕ 11 (1982-1983), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1887-1979)

στην κρητική εικονογραφία του 15ου-16ου αιώνα

Νανώ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

doi: [10.12681/dchae.931](https://doi.org/10.12681/dchae.931)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ Ν. (1983). στην κρητική εικονογραφία του 15ου-16ου αιώνα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 11, 127-180. <https://doi.org/10.12681/dchae.931>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Γέννηση Παναγίας - Γέννηση Προδρόμου,
παραλλαγές και αποκρουστάλλωση ενός θέματος
στην κρητική εικονογραφία του 15ου-16ου αιώνα

Νανώ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

Δελτίον ΧΑΕ 11 (1982-1983), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1887-1979) • Σελ. 127-180

ΑΘΗΝΑ 1983

ΓΕΝΝΗΣΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ - ΓΕΝΝΗΣΗ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ,
ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΡΥΣΤΑΛΛΩΣΗ ΕΝΟΣ ΘΕΜΑΤΟΣ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ 15ου - 16ου ΑΙΩΝΑ *

Ἡ Γέννηση τοῦ Προδρόμου εἶναι ἓνα ἀπό τά γνωστά θέματα τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας. Ἡ εἰκονογραφική του ἀντιστοιχία μέ τίς παραστάσεις τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας ἀλλά καί ἄλλων ἀγίων προσώπων ὁδήγησε τοὺς ἐρευνητές στήν ταυτόχρονη ἐξέταση τοῦ θέματος αὐτοῦ μέσα σέ γενικότερες μελέτες γιά τήν εἰκονογραφία τῆς σκηνῆς τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας¹. Μποροῦμε νά θεωρήσουμε ὕστερα ἀπό τίς μελέτες τῆς J. Lafontaine - Dosogne ὅτι τό πρόβλημα τῆς εἰκονογραφίας τοῦ θέματος αὐτοῦ γιά τά βυζαντινά τουλάχιστον χρόνια εἶναι ἐξαντλημένο· ἀντίθετα, ἡ ἀπόδοσή του στή μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ δέν ἔχει ἀκόμα διερευνηθεῖ. Ἄλλωστε, ἡ μελέτη τῆς ζωγραφικῆς μετὰ τήν ἄλωση ἔχει νά καλύψει ἀκόμα πολλὰ κενά σχετικὰ μέ τά προβλήματα τῆς εἰκονογραφίας, μιά καί ἡ γενικότερη μελέτη τῆς ζωγραφικῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι ἓνας σχετικὰ νέος τομέας ἐρευνας πού συνεχῶς ἀνανεώνεται, ἀπό τή μιά μέ τήν ἀποκάλυψη νέων μνημείων καί ἔργων καί ἀπό τήν ἄλλη μέ τά νέα στοιχεῖα πού προκύπτουν γιά τήν παρουσία καί τό ἔργο τῶν ζωγράφων τῆς Κρήτης στό 15ο καί 16ο αἰῶνα, ὕστερα ἀπό τή δημοσίευση ἀρχαιολογικῶν πηγῶν².

Ἡ μελέτη πού ἀκολουθεῖ ἔχει σκοπό τήν παρουσίαση μιᾶς ἀδημο-

*Ἡ πυρῆνας τῆς μελέτης αὐτῆς ἀνακοινώθηκε στά πλαίσια τῶν ἐπιστημονικῶν ἀνακοινώσεων τῆς Χ.Α.Ε., στήν αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας τόν Ἰούλιο τοῦ 1977. Εὐχαριστῶ τόν κ. Μ. Μπορμπουδάκη γιά τήν παραχώρηση ἀδημοσιεύτων φωτογραφιῶν πού χρησιμοποιοῦνται στή μελέτη (Εἰκ. 15, 16, 17) καί τόν κ. Π. Βοκοτόπουλο γιά τήν παραχώρηση τῆς φωτογραφίας τῆς Εἰκ. 18.

1. Γιά τήν εἰκονογραφία τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας καθώς καί γιά τή σχέση της μέ τήν εἰκονογραφία τῆς Γέννησης ἄλλων ἀγίων βλ. Lafontaine - Dosogne (1965), σ. 91-121, τῆς ἰδίας (1975), σ. 174-176. Βλ. ἀκόμη H. Chirat, *La naissance et les trois premières années de la Vierge Marie dans l'art byzantin*, *Mémoires J. Chaine, Bibliothèque de la Faculté Catholique de Lyon* 5 (1950), σ. 86-96. G. Babic, *Sur l'iconographie de la composition «Nativité de la Vierge» dans la peinture byzantine*, *Sbornik Radova, Recueil des travaux de l'Institut d'Études Byzantines* 7 (1961), σ. 172. R. Neuman-H. Beltin, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken*, Βερολίνο 1966, σ. 119-120. Ντ. Μουρίκη, Περὶ βυζαντινοῦ κύκλου τοῦ βίου τῆς Παναγίας εἰς φορητὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς τοῦ Ὁρους Σινᾶ, ΑΕ 1970, σ. 130-132.

2. Σημαντικὲς παρατηρήσεις γιά τήν εἰκονογραφία αὐτῆς τῆς περιόδου βρίσκουμε

σίευτης εικόνας του Βυζαντινού Μουσείου Ἀθηνῶν μέ τήν παράσταση τῆς Γέννησης τοῦ Προδρόμου, πού χρονολογεῖται στό 15ο αἶωνα. Παράλληλα, θά ἐξεταστεῖ μιά σειρά ἀπό εἰκόνες καί τοιχογραφίες πού ἔχουν θέμα ὄχι μόνο τή Γέννηση τοῦ Προδρόμου ἀλλά καί τή Γέννηση τῆς Παναγίας στό 15ο καί 16ο αἶ., μιά καί ἡ ἀπεικόνιση τῶν δύο θεμάτων ἀκολουθεῖ κοινό εἰκονογραφικό πρότυπο.

*A. Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ.
ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ*

Ἡ εἰκόνα (διαστ. 0,42×0,425 μ.) εἶναι ζωγραφισμένη σέ τετραγωνισμένη σανίδα πού σχηματίζει στενό χαμηλό ἀνάγλυφο πλαίσιο³ (Εἰκ. 1-4). Ἡ ζωγραφική—ἐπάνω σέ ὕφασμα—ἔχει σημαντικές φθορές κυρίως στό πλάσιμο τῶν προσώπων καί στήν πτυχολογία. Ὀφείλονται σέ παλιότερο καθαρισμό τῆς εἰκόνας μέ τή χρήση φωτιᾶς, γεγονός πού ἔχει ἀλλοιώσει τούς τόνους τῶν χρωμάτων.

Στή σκηνή, ἐκτός ἀπό τά δύο κύρια πρόσωπα, τήν Ἐλισάβητ καί τό Ζαχαρία, συμμετέχουν τρεῖς νέες κοπέλες-ἐπισκέπτριες καί μιά θεραπαινίδα πού παραστέκει τό λίκνο μέ τό νεογέννητο. Ἡ σύνθεση, σέ κλειστό σχῆμα, ὀργανώνεται γύρω ἀπό ἕνα τραπέζι σκεπασμένο μέ λευκό τραπεζομάντηλο. Τό μέγεθός του εἶναι τόσο μεγάλο ὅσο καί ἡ κλίνη τῆς λεχῶς πού ἔχει τοποθετηθεῖ λοξά στά ἀριστερά· ἔχει ὕφασμα κεραμιδί στήν ποδέα καί στρῶμα λευκό μέ μαξιλάρι. Ἡ Ἐλισάβητ, μέ σκουρόχρωμο πρασινογάλαζο μαφόριο, ἀνακάθεται ἐπάνω στό κρεβάτι μέ τό σῶμα καί τήν κεφαλή σέ ὄρθια θέση. Τό ἀριστερό της χέρι ἀπλώνει ἐπάνω σέ ἕνα λευκό ὕφασμα πού τῆς σκεπάζει τά πόδια ἐνῶ τείνει τό δεξί της πρός τήν πρώτη ἐπισκέπτρια πού τῆς προσφέρει μιά μικρή κανάτα καί στέκεται μαζί μέ τίς ἄλλες δύο πίσω ἀπό τό τραπέζι (Εἰκ. 3). Εἶναι ντυμένη μέ κοντομάνικο φόρεμα, σέ χρῶμα ἴδιο μέ τό μαφόρι τῆς Ἐλισάβητ καί ἔχει τήν κεφαλή ἀκάλυπτη. Ἡ δεύτερη κοπέλα, ντυμένη μέ σκούρο κεραμιδί φόρεμα μέ μακριά μανίκια, ἔχει σκεπασμένο μέ καλύπτρα (φακιόλι) τό κεφάλι, τό λαιμό

στίς μελέτες τοῦ Ἀ. Ξυγγόπουλου καί τοῦ Μ. Χατζηδάκη. Ἐνδεικτικά σημειώνονται Ἀ. Ξυγγόπουλου, Σχεδιάσμα καί τοῦ ἰδίου, Ἡ παλαιολόγειος παράδοσις εἰς τήν μετά τήν ἄλωσιν ζωγραφικήν, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Β' (1960-61), σ. 77-98, Chatzidakis, Icônes de Venise καί τοῦ ἰδίου, Πάτμος, Βλ. ἀκόμη Νανῶ Χατζηδάκη (1983), σ. 9-15.

3. Ἡ εἰκόνα μέ ἀρ. Τ. 1547 ἀγοράστηκε τό 1953 ἀπό ἰδιώτη χωρίς νά ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο γιά τόν τόπο προέλευσής της. Συντηρήθηκε τό 1953 ἀπό τό Μ. Νουκάκη καί τό 1977 ἀπό τή Φλ. Ἀσημάκου. Εὐχαριστῶ τόν κ. Στ. Μπαλτογιάννη γιά τή φωτογράφιση πού ἔκανε μέ ὑπερυβρες ἀκτίνες (Εἰκ. 2, 3, 4).

Εικ. 1. Γέννηση τοῦ Προδρόμου. Βυζαντινό Μουσείο.

καί τούς ὤμους. Μέ τό ἀριστερό της κρατοῦσε πιθανότατα σκεῦος πού ἔχει καταστραφεῖ. Γυρίζει τήν κεφαλή πρός τήν τρίτη κοπέλα καί ὑψώνει πρός τήν ἴδια κατεύθυνση καί τό δεξί της χέρι, ἐνῶ τό σῶμα της εἶναι γυρισμένο κατά τά τρία τέταρτα πρός τή λεχώ, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καί γιά τίς τρεῖς τους. Ἡ τρίτη κοπέλα, μέ φόρεμα κοντομάνικο κόκκινο-κιννάβαρι, ἔχει στερεωμένο στήν κεφαλή μακρῦ πέπλο, σκουρο μπλέ, πού πέφτει πίσω ἀπό τούς ὤμους. Κρατεῖ μέ τά δύο χέρια σκεῦος πού μόλις διακρίνεται, πιθανότατα μιά σκεπαστή πιατέλα (Εἰκ. 4). Ὁ Ζαχαρίας μέ κόκκινο μανδύα φορεῖ τό χαρακτηριστικό πῖλο τῶν προφητῶν. Κάθεται σέ χαμηλό ξύλινο скаμνί, λοξά τοποθετημένο, σέ ἀντιστοιχία μέ τήν κλίνη τῆς Ἐλισάβετ, καί μπροστά ἀπό ἕνα χαμηλό κτίσμα μέ τοξωτό ἄνοιγμα. Μέ τό

Είκ. 2. Γέννηση του Προδρόμου. Βυζαντινό Μουσείο
(φωτογράφιση με υπέρυθρες ακτίνες).

ἀριστερό του χέρι κρατεί στά γόνατα τήν πινακίδα ὅπου ἔχει γράψει *Ἰωάν/ις ἐστί*, τό γνωστό κείμενο τοῦ Λουκᾶ Ι. 63 (*Ἰωάννης ἐστίν ὄνομα αὐτοῦ*). Τό λίκνο βρίσκεται στό μέσο, μπροστά ἀπό τό τραπέζι. Μιά θεραπαινίδα μικρή στέκει ὄρθια ἀπό πίσω καί ἀπλώνει τά δύο τῆς χέρια στό προσκέφαλο τοῦ βρέφους.

Ἡ σκηνή διεξάγεται μπροστά ἀπό δύο ψηλά μονόχωρα κτίρια στά πλάγια. Οἱ στέγες τους συνδέονται μέ κόκκινο ὕφασμα. Κόκκινη κουρτίνα σκεπάζει τήν τοξωτή εἴσοδο τοῦ κτιρίου στό δεξιό. Ὁ κάμπος τῆς εἰκόνας εἶναι χρυσός. Μιά στενή ζώνη πράσινη δηλώνει τό ἔδαφος. Ἐπιγραφή ὑπάρχει μέ κόκκινα κεφαλαῖα γράμματα *Ἡ γένιςις τοῦ Προδρόμου*.

Ἡ στέρεη δομή καί ἡ χρωματική λιτότητα χαρακτηρίζουν τήν παρά-

Είκ. 3. Γέννηση του Προδρόμου. Λεπτομέρεια της Είκ. 2.

σταση της εικόνας του Βυζαντινού Μουσείου. Τό κλειστό σχήμα της α-
στηρά Ισοροπημένης σύνθεσης, πού δρίζεται από τίς συμμετρικά και μέ
άντίστοιχο τρόπο καθισμένες μορφές της Έλισάβετ και του Ζαχαρία στίς
δύο άκρες του τραπεζιού, άποκτᾶ ρυθμό, καθώς τά καλοστημένα σώματά

Εικ. 4. Γέννηση του Προδρόμου. Λεπτομέρεια τής Εικ. 2.

τους συνταιριάζονται με τούς παράλληλους κάθετους άξονες τών σωμάτων τών τριών επισκεπτριών.

Ἡ κατακόρυφος εἶναι τό σημαντικό στοιχείο στή δομή τῆς παράστασης αὐτῆς. Πράγματι, ἐκτός ἀπό τά κύρια πρόσωπα ἀκόμα καί ἡ μικρή βοηθός πίσω ἀπό τό λίκνο στέκει ὄρθια ἔτσι, ὥστε νά τονίζεται ὁ κεντρι-

κός κατακόρυφος άξονας με τή μεσαία επισκέπτρια, ενώ κάθετες τονίζουν τό ύψος τών κτιρίων του βάθους. Τά στενά καί ψηλά αυτά κτίρια με τίς επίπεδες επιφάνειες χαρακτηρίζονται από μία δομική λιτότητα πού έξασφαλίζει τή στατικότητα τής σύνθεσης. Τό κόκκινο ύφασμα πού πέφτει μαλακά καί συνδέει τίς στέγες είναι ή όριζόντια επίστεψη όλης τής παράστασης.

Συγκρατημένες κινήσεις καί έλαφρές κλίσεις τών κεφαλών ύποδηλώνουν τή δράση καί συνδέουν τά πρόσωπα μεταξύ τους έτσι, ώστε νά σχηματίζονται μικρότερες ομάδες με άξονες συγκλίνοντες προς τούς δύο πόλους: τήν Έλισάβετ καί τό βρέφος στό λίκνο. Έλισάβετ → λίκνο ← Ζαχαρίας καθώς καί θεραπεινίδα → λίκνο σε πρώτο επίπεδο, Έλισάβετ ↔ πρώτη επισκέπτρια σε δεύτερο, δεύτερη ↔ τρίτη επισκέπτρια σε τρίτο. Η σημασιολογική βαρύτητα τής μορφής τής Έλισάβετ πού συμμετέχει καί συνδέει τά διαφορετικά επίπεδα καί στίς δύο ομάδες καί βρίσκεται στό άριστερό τής εικόνας, έξισορροπείται στό δεξιό μέρος τής σύνθεσης με τή χρήση του ζωηρού κόκκινου χρώματος στό φόρεμα τής τελευταίας επισκέπτριας, καθώς καί στό παραπέτασμα καί στό μανδύα του Ζαχαρία πού βρίσκονται στον ίδιο κατακόρυφο άξονα.

Οί γυναικείες μορφές, με αναλογίες ισόρροπες, αποτυπώνονται σε στάσεις πού κρύβουν άβρότητα καί χάρη καθώς αποφεύγουν τήν άυστηρή μετωπικότητα. Παριστάνονται σε έλαφριά στροφή κατά τά τρία τέταρτα, πού τονίζεται με τήν άνύψωση του ώμου ή σε άντικίνηση, όπως ή δεύτερη κοπέλα. Τά σχετικά μικρά κεφάλια πού στηρίζονται σε ψηλούς όργανικούς λαιμούς, με κόμμωση πού θυμίζει μορφές άγγελικές είτε τυλιγμένα με ύφασματα (μαφόρι-φακιόλι-πέπλος), ζωγραφίζονται με λεπτοσχεδιασμένα χαρακτηριστικά καί μαλακό πλάσιμο τής σάρκας με μικρές καί γρήγορες πινελιές σε σκούρους τόνους, πού θερμαίνονται στίς παρειές τών νεαρών κοριτσιών καί φωτίζονται με λιγιστές καθαρές, μικρές παράλληλες, λευκές γραμμές στά μήλα. Τά ύφασματα, τέλος, άνετα αλλά όχι πλούσια, σκεπάζουν τά σώματα σχηματίζοντας πτυχές σε λίγα μικρά καί άπλά επίπεδα γεωμετρικά σχήματα πού φωτίζονται στίς άκμές τους από μαλακές γραμμές λευκές.

Όλα τά παραπάνω χαρακτηριστικά, μαζί με τό περιορισμένο χρωματολόγιο (κεραμιδί - μπλέ σκούρο - ώχρα - κόκκινο), δίνουν έναν επίσημο καί άριστοκρατικό χαρακτήρα στη σύνθεση αυτή όπου επικρατεί τό κλασικό στοιχείο. Η ήρεμία πού προκύπτει από τή στατικότητα τής παράστασης, μαζί με τή λεπτολόγο εκτέλεση, μάς παραπέμπουν στην τέχνη τών Κρητικών ζωγράφων του 15ου αιώνα, όταν σε άντίθεση με τό δυναμισμό καί τή συναισθηματική φόρτιση τών παλαιολόγειων έργων του 14ου αι. αποτυπώνουν στά έργα τους κάτι από τήν κλασική ήρεμία τών συνθέσεων τής

ιταλικής αναγέννησης. Καί μέ αὐτό τό πνεῦμα εἶναι ζωγραφισμένες πολλές εἰκόνες πού χρονολογοῦνται στήν ἐποχή αὐτή⁴.

Ἐνάμεσα σ' αὐτές ἡ γνωστή σειρά τῶν εἰκόνων μέ τή Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ⁵ μᾶς προσφέρει δείγματα τῶν καλλιτεχνικῶν τάσεων μιᾶς ἐποχῆς πού βρίσκεται πολύ κοντά σ' ἐκείνη τῆς εἰκόνας μας. Στίς εἰκόνες αὐτές, κυρίως τῆς *Narbonne*⁶ καί τοῦ *Λένινγκραντ*⁷, ἀλλά καί τοῦ Μουσείου Μπενάκη⁸ πού χρονολογεῖται στό τέλος τοῦ 14ου αἰώνα, ὑπάρχει μιᾶ ἀντιστοιχία στή δομή τῆς σύνθεσης μέ κεντρικό στοιχεῖο τό ὀρθογώνιο τραπέζι ἐνῶ τά πέντε πρόσωπα διατάσσονται τριγύρω. Ἀλλά καί οἱ ἀναλογίες τῶν σωμάτων μέ τά μικρά κεφάλια πού στηρίζουν λεπτοί λαιμοί, ὅπως στίς τρεῖς κοπέλες τῆς εἰκόνας τῆς Γέννησης τοῦ Προδρόμου, ἔχουν κοινό πρότυπο μέ τίς τρεῖς ἀγγελικές μορφές τῶν εἰκόνων τῆς Φιλοξενίας. Ἀκόμη κοινός εἶναι ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῆς κεντρικῆς μορφῆς πίσω ἀπό τό τραπέζι καί στίς δύο συνθέσεις· παριστάνεται σέ ἀντικίνηση καθῶς μέ τήν ὕψωση τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου δηλώνεται μιᾶ στροφή τοῦ σώματος πρὸς τά δεξιὰ ἐνῶ ἡ κεφαλή στρέφεται καί γέρνει πρὸς τά ἀριστερά. Τά χέρια παρακολουθοῦν αὐτή τήν κίνηση καθῶς ζωγραφίζονται χιαστί, τό ἕνα πρὸς τά ἐπάνω ἀριστερά καί τό ἄλλο πρὸς τά ἐμπρός δεξιὰ (Εἰκ. 4). Ἡ στάση αὐτή, γεμάτη κομψότητα καί χάρη, δέν ἀπέχει ἀπό ἐκείνη τῶν παθητικῶν μορφῶν πού ἐμφανίζονται κάθε φορά πού οἱ ζωγράφοι ἐπιστρέφουν στό κλασικό παρελθόν⁹ καί γιὰ τοῦτο ἴσως ἔχει ἐνδιαφέρον νά παρατηρήσουμε ὅτι πολύ συχνά, ἀκριβῶς τήν ἴδια στάση, συναντοῦμε σέ μορφές πού βρίσκονται στόν κεντρικό ἄξονα τῆς σύνθεσης κρητικῶν εἰκόνων τοῦ 15ου αἰ. Ἐκτός ἀπό

4. Chatzidakis, *Débuts*, σ. 177 κ.έ., 206. Χατζηδάκης, Πάτμος, σ. 59-61, 77. Ὁ ἴδιος, Théophane, σ. 336-338· ἀντίστοιχες παρατηρήσεις Μουρίκη, Φιλοξενία, σ. 102, Βοκοτόπουλος, Βαϊοφόρος, σ. 313.

5. Μουρίκη, Φιλοξενία, σ. 87-112, 90 κ.έ.

6. Ὁ.π., σ. 89, πίν. 35.

7. Ὁ.π., σ. 88, πίν. 34.

8. Ὁ.π., πίν. 36, 2· βλ. καί K. Weitzmann-M. Chatzidakis-S. Radojčić, *Icons*, Νέα Ὑόρκη (χωρίς χρονολογία), εἰκ. 110-111.

9. Ἀνάλογη στάση ἔχει καί ἡ μεσαία κοπέλα στή Γέννηση τῆς Παναγίας στό Δαφνί (*Lafontaine-Dosogne* (1965), σ. 97, εἰκ. 57), ὅπου ὡστόσο ἡ ὅλη σύνθεση διαφέρει ριζικά ἀπό ἐκείνη τῆς εἰκόνας· πρβλ. μορφές ἀπό τά ψηφιδωτά τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, *Underwood*, *Kariye*, 2, πίν. 144 (ἀρ. 94), 89 (ἀρ. 83). Βλ. καί ἀνάλογη παρατήρηση μέ ἀναδρομή στό κλασικιστικό παρισινό ψαλτήρι 139 γιὰ μιᾶ ἀπό τίς μορφές τῶν προφητῶν τῆς Πάμμακαρίστου ἀπό τόν *Belting*, στό *H. Belting-C. Mango-D. Morigi*, *The Mosaics and Frescoes of Saint Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, DOS XV, Washington 1978, σ. 87, εἰκ. 40, 41. Γιὰ τήν ἀντικίνηση στοῦς χρόνους τῶν Παλαιολόγων βλ. *T. Velmans*, *L'héritage antique dans la peinture murale byzantine à l'époque du roi Milutin (1282-1321), L'art byzantin au début du XIVe siècle*, Symposium de Gračanića (1973), Βελιγράδι 1978, σ. 43.

τίς εικόνες τῆς Φιλοξενίας, ἡ κεντρική μορφή τοῦ Χριστοῦ παριστάνεται σέ ἀντικίνηση στή μέση τῆς παράστασης σέ τοιχογραφίες καί εικόνες μέ τήν Κοίμηση τῆς Παναγίας¹⁰ καί τή Βαΐοφόρο¹¹.

Τέλος, ἡ συνοπτική πτυχολογία, πού ἀποδίδεται μέ τονική κλιμάκωση σέ δύο βαθμίδες τοῦ ἴδιου χρώματος καί μέ τή μετρημένη χρήση λευκῶν φώτων στίς ἀκμές, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς διάθεσης αὐτῆς γιά τήν κλασική λιτότητα πού διαπιστώσαμε σ' ὀλόκληρη τή σύνθεση τῆς εικόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Τή συναντοῦμε καί πάλι στίς παραπάνω εικόνες ἀλλά καί σέ ἄλλες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὅπως στή Γέννηση τοῦ Χριστοῦ τῆς Βενετίας¹² ἢ στή σειρά τῶν εικόνων τῆς Βαΐοφόρου¹³. Στήν εικόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ὡστόσο οἱ πτυχές ζωγραφίζονται μέ μαλακότερο σχέδιο καί μέ χαμηλότερη κλιμάκωση τῶν τόνων, χωρίς νά ἀναλύεται σέ πολλαπλά μικρότερα γεωμετρικά ἐπίπεδα, δείχνοντας ἔτσι ὅτι ὁ ζωγράφος δέν ἀνήκει στή γενιά ἐκείνη τῶν Κρητικῶν τοῦ 15ου αἰ., ὅπως ὁ Ἄγγελος καί ὁ Ἀνδρέας Ρίτζος, πού καθορίζουν μέ τό ἔργο τους τήν ἰδιαίτερη φυσιογνωμία τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς¹⁴.

Ἡ λιτότητα τῆς χρωματικῆς κλίμακας, τό πλάσιμο τῆς σάρκας μέ σκούρους τόνους καί μικρά λευκά φῶτα στίς ἀκμές, ὅπως φαίνεται καλύτερα στά πρόσωπα τῶν ἐπισκεπτριῶν καί τοῦ Ζαχαρία, συνδέουν τήν εικόνα μας μέ παλαιολόγια ἔργα τῆς κατηγορίας τῆς Περιβλέπτου στό Μυστρά¹⁵ ἀλλά καί τῶν εικόνων τῆς Πάτμου μέ τή Σταύρωση καί τήν Κοί-

10. Ὅπως στή Sorocani (S. Radojcić, Sorocani, Βελιγράδι 1963, πίν. XXVII, XXVIII) καί στή Gračaniča (Hamman-MacLean-Hallesleben, πίν. 333) καί στήν εικόνα τῆς Πάτμου ὅπου ὁ Χριστός δέ γέρνει τήν κεφαλή (Χατζηδάκης, Πάτμος, ἀρ. 7, πίν. 7). Διαφορετική στάση συναντοῦμε σέ σειρά ἄλλων μνημείων, ὅπως στή Μονή τῆς Χώρας (Underwood, Kariye, 2, πίν. 320-325), πού ἐπαναλαμβάνει ὁ Ἀνδρέας Ρίτζος στήν εικόνα τῆς Κοίμησης στό Τουρίνο (Χατζηδάκης, Πάτμος, εἰκ. 200).

11. Εἰκόνα συλλογῆς Κανελλοπούλου (Théano Chatzidakis (1982), ἀρ. 11 καί Νανῶ Χατζηδάκη (1983), σ. 37, ἀρ. 27). Σκλαβεροχόρι, ναός Εἰσοδίων (1481), βλ. παρακάτω ἀρ. κατ. 18 καί Chatzidakis, Théophane, εἰκ. 122. Τοιχογραφίες Θεοφάνη στόν Ἅγιο Νικόλαο Ἀναπαυσά στά Μετέωρα καί σέ εἰκόνες τῆς Λαύρας (δ.π., εἰκ. 10, 39, 74). Οἱ εἰκόνες τῆς σειρᾶς τῆς Βαΐοφόρου τῆς Λευκάδας (Βοκοτόπουλος, Βαΐοφόρος, πίν. 116, 117) καί τῆς Πάτμου (Χατζηδάκης, Πάτμος, ἀρ. 25, πίν. 23) ἀκολουθοῦν διαφορετικό εἰκονογραφικό τύπο ὅπου ὁ Χριστός ἔχει σῶμα καί κεφαλή γυρισμένα στήν ἴδια κατεύθυνση.

12. Chatzidakis, Icônes de Venise, σ. 30-31, πίν. V καί 17.

13. Βλ. σημ. 11.

14. Γιά τίς εἰκόνες τῶν ζωγράφων αὐτῶν καί τή σημασία τους βλ. Chatzidakis, Débuts, σ. 177 κ.έ., τοῦ ἴδιου, Πάτμος, σ. 59-61, Νανῶ Χατζηδάκη (1983), σ. 9 κ.έ., 17 κ.έ.

15. Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ἡ παλαιολόγιος παράδοσις (ὅπως στή σημ. 2), σ. 77-98. Chatzidakis, Théophane, σ. 337 κ.έ.

μηση τῆς Παναγίας¹⁶, καθώς καί τῆς εἰκόνας τῶν Μετεώρων μέ τήν Ἁπιστία τοῦ Θωμᾶ, ἀφιέρωμα τοῦ Σέρβου ἡγεμόνα Θωμᾶ Πρελιούμποβιτς¹⁷. Ὁ τρόπος πού ζωγραφίζονται οἱ λεπτοί βραχίονες, πού ξεπροβάλλουν μέσα ἀπό κοντά μανίκια σχηματίζοντας ἕνα στρογγυλεμένο ἐξόγκωμα στήν ἄρθρωση τοῦ ὤμου, εἶναι καί αὐτός χαρακτηριστικό στοιχεῖο τῆς παλαιολόγειας τεχνικῆς ὅπως τή συναντοῦμε στή Μονή τῆς Χώρας καί ἄλλοῦ¹⁸.

Μιά σειρά παραστάσεων ἀπό χρονολογημένες ἐκκλησίες τῆς Κρήτης μᾶς προσφέρουν χρήσιμα στοιχεῖα, γιά ἕναν καλύτερο προσδιορισμό τῆς χρονολογίας τῆς εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Στόν Ἅγιο Γεώργιο στήν Ἐμπαρο μέ τοιχογραφίες τοῦ Μανουήλ Φωκᾶ (μνεῖες 1436-1454)¹⁹, στή σκηνή τῆς Ἀνάληψης²⁰ τά κεφάλια τῶν ἀγγέλων θυμίζουν ἐκεῖνα τῶν τριῶν ἐπισκεπτριῶν, μέ παρόμοια κόμμωση, καί οἱ κεφαλές τῶν ἀποστόλων ἔχουν τεχνική ἐκτέλεση ἀνάλογη μέ ἐκεῖνη τῆς μορφῆς τοῦ Ζαχαρία στήν εἰκόνα μας. Στή μορφή τοῦ ἀγγέλου ἀπό τόν Ἅγιο Γεώργιο στήν Ἐπάνω Σύμη Βιάννου (1436-1445)²¹, ἔργο τοῦ ἴδιου ζωγράφου, συναντοῦμε παρόμοια στάση καί ἀντίστοιχο τρόπο ἀπόδοσης τῶν χαρακτηριστικῶν μέ τίς γυναικεῖες μορφές τῆς εἰκόνας μας. Ἀνάλογη ἐκτέλεση διαπιστώνεται καί στόν ἄγγελο ἀπό τήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ἐπισκοπῆς Πεδιάδος²², μορφή πού ἀνακαλεῖ τά πρότυπα τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά. Τέλος, μερικές μορφές ἀπό τό Βαλσαμόνερο, στό κλίτος τῆς Παναγίας κυρίως²³, ἀλλά καί ἀπό τό Σκλαβεροχώρι²⁴, μποροῦν νά παραβληθοῦν μέ θετικό τρόπο μέ τήν εἰκόνα μας. Οἱ γεροντι-

16. Χατζηδάκης, Πάτμος, σ. 52-57, πίν. 7, 9, 10, 11.

17. Chatzidakis-Weitzmann-Radojčić, Icons, σ. 82, εἰκ. 110-111 (Φιλοξενία).

18. Underwood, Kariye, 2, εἰκ. 98, 124, 169. Arilje (Hamman-MacLean-Hallesleben, εἰκ. 152). Studenića (δ.π., εἰκ. 267).

19. Μπορμπουδάκης, Κρητ. Χρον. 20 (1966), σ. 332-334. M. Cattapan, Nuovi documenti riguardanti pittori cretesi dal 1300 al 1500, Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἀθήνα 1968, Γ', σ. 38.

20. Μπορμπουδάκης, δ.π., πίν. Γ' 2 (ἄγγελος στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ). Chatzidakis, Théophane, εἰκ. 121.

21. Μπορμπουδάκης, Κρητ. Χρον. 23 (1971), σ. 504, πίν. ΠΓ'. Γιά ἄλλες τοιχογραφίες, Ὁ Ἴδιος, Κρητ. Χρον. 20 (1966), σ. 334-335, πίν. Δ' 1, 2.

22. Στ. Παπαδάκη-Ökland, ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 434-435, Πίν. 476 α. Chatzidakis, Théophane, σ. 336, εἰκ. 123 (κόγχη Ἱεροῦ, ἄγγελος).

23. Χατζηδάκης, Τοιχογραφίες στήν Κρήτη, σ. 72-75. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα, σ. 83-84. Γιά τό ζωγάφο Κωνσταντῖνο Εἰρηνικό βλ. Cattapan, δ.π., σ. 38, ἀρ. 52 (μνεῖες 1424-1480). Σχετικά μέ τίς παραστάσεις τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας καί τοῦ Προδρόμου στό μνημεῖο αὐτό βλ. παρακάτω ἀρ. κατ. 16, 17.

24. Χατζηδάκης, δ.π., σ. 72-75. Ξυγγόπουλος, δ.π., σ. 81-83.

κές μορφές τῶν Ἰουδαίων στή Βαϊοφόρο²⁵ συγγενεύουν μέ τό Ζαχαρία καί οἱ ἄγγελοι μέ τίς μορφές τῶν τριῶν κοριτσιῶν τῆς εἰκόνας μας, κυρίως στόν τρόπο πού διατάσσονται τά λευκά φῶτα ἐπάνω στό σκοῦρο προπλασμό.

Αὐτές οἱ τοιχογραφίες, μερικές ἀπό τίς ὁποῖες ὅπως εἶδαμε ἐντάσσονται στόν κύκλο τῶν ἔργων τῆς οἰκογένειας τῶν Φωκάδων, χρονολογοῦνται γύρω στά μέσα καί στό γ' τέταρτο τοῦ 15ου αἰώνα. Ὁ ὑψηλός βαθμός ὁμοιότητας τῆς εἰκόνας μας ὀριοθετεῖ τά πιθανά χρονολογικά πλαίσια μέσα στά ὁποῖα πρέπει νά ζωγραφίστηκε καί μᾶς ὑποδεικνύει τήν ποιότητα καί τό ἐπίπεδο τῆς τέχνης τοῦ ζωγράφου της.

Μιά σειρά ἀπό παραστάσεις τῆς σκηνῆς τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας ἢ/καί τοῦ Προδρόμου σέ εἰκόνες καί τοιχογραφίες μᾶς βοηθοῦν γιά μιᾶ ἀκριβέστερη τοποθέτηση τῆς εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου στό χρόνο καί στό χῶρο. Ἀκόμη μᾶς βοηθοῦν στή διατύπωση ὀρισμένων ὑποθέσεων γιά τίς εἰκονογραφικές μεθόδους πού διαμορφώνονται στά χρόνια μετά τήν ἄλωση στήν Κρήτη. Θά τίς ἐξετάσουμε μαζί ἀνεξάρτητα ἀπό τό θέμα πού εἰκονίζονται, μιᾶ καί τά περισσότερα εἰκονογραφικά στοιχεῖα εἶναι κοινά καί στίς δύο περιπτώσεις.

B'. ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Στό μέρος αὐτό ἀκολουθεῖται μιᾶ διαφορετική διαδικασία προσέγγισης τοῦ θέματος. Ἐπειδή ὁ ἀριθμός τῶν παραστάσεων πού θά ἐξετάσουμε εἶναι ἀρκετά μεγάλος (34 δείγματα), ἡ ἐπανάληψη πανομοιότυπων προτάσεων στή διατύπωση τῶν συγκρίσεων πού πρέπει νά γίνουν θά ἦταν ἀναπόφευκτη ἐνῶ ταυτόχρονα τό κείμενο τῆς μελέτης θά γινόταν μακροσκελές καί ἀνιαρό. Κρίθηκε σκόπιμη λοιπόν μιᾶ πιό συνοπτική ἔκφραση τῶν ὁμοιοτήτων καί τῶν διαφορῶν πού στηρίζεται σέ μιᾶ τυποποίηση τῆς περιγραφῆς²⁶. Ἔτσι, σέ ἓνα πρῶτο μέρος ἡ περιγραφή τῆς σκηνῆς διακρίνεται σέ τριάντα διαφορετικές ἐνότητες, μορφολογικά στοιχεῖα πού βρίσκονται παρακάτω. Ἀκολουθεῖ ἓνας πίνακας-μήτρα (Πίν. I), ὅπου περιλαμβάνονται στήν κάθετη στήλη τά δείγματα μέ ἓναν αὐξόντα ἀριθμό πού ἀντιστοιχεῖ στόν κατάλογο τῶν παραστάσεων καί στήν ὀριζόντια στήλη τά διακριτικά περιγραφικά στοιχεῖα. Οἱ ὁμοιότητες καί οἱ διαφορές ἀπεικονίζονται καθαρά

25. Chatzidakis, Théophane, σ. 336, σημ. 109, εἰκ. 122 (Βαϊοφόρος).

26. Γιά σχετικά θεωρητικά μεθοδολογικά προβλήματα βλ. Théano Chatzidakis - Bacharas, Projet d'un code pour l'analyse descriptive de l'iconographie byzantine, Δωδώνη, Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 1981, σ. 449-490.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

	1			2			3			4	5				6	7	8		9		10	11					12	13				
	α	β	γ	α	β	γ	α	β	γ		α	β	γ	δ			α	β	α	β		γ	δ	ε	α	β		γ				
1	0	1	1	0	1	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	
2	0	1	1	1	0	0	1	0	0	1	1	0	1	0	0	0	1	1	1	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	
3	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	1	1	0	
4	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	1	0	1	1	0	0	0	1	0	1	1	0	1	1	
5	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	1	0	1	1	1	0	1	1	1	0	0	0	1	1	1	0	0	1	
6	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	1	0	1	0	1	1	1	0	1	1	1	0	0	0	1	1	1	0	
7	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	1	0	1	0	1	0	1	1	1	0	0	0	1	1	1	0	0	0	
8	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	1	0	1	0	1	1	1	0	1	1	1	0	0	0	1	1	1	0	
9	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	1	0	1	0	1	1	1	0	1	1	1	0	0	0	1	1	1	0	
10	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	1	0	1	1	0	1	1	1	0	0	1	1	1	0	1	1	1	1	
11	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
12	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	1	1	0	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	
13	0	1	1	0	0	1	1	0	0	1	0	1	1	1	0	0	0	1	0	1	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	
14	0	1	1	1	0	0	0	1	1	0	1	1	0	0	0	1	0	1	1	1	0	1	0	1	0	0	0	1	1	0	0	
15	0	1	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0	1	0	0	1	0	1	1	1	0	1	1	0	0	0	1	1	1	0	1	
16	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	1	1	0	1	1	1	0	0	0	1	1	1	0	1	
17	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	1	0	1	0	1	0	1	1	0	0	0	1	0	0	1	1	0	0	
18	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	1	1	0	0	0	
19	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	1	1	0	0
20	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	1	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	1	1	0
21	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	1	1	1	0	1	1	1	0	0	0	1	0	0	0	
22	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	
23	0	1	0	1	0	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	
24	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	1	0	1	0	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	
25	0	1	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	0	1	0	1	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	
26	1	0	0	1	0	0	1	0	0	1	0	0	1	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	
27	1	0	0	1	0	0	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0	1	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
28	1	0	0	1	0	0	1	0	0	0	1	1	0	0	1	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	
29	0	0	1	0	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	
30	0	0	1	0	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	0	0	1	1	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	
31	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	0	1	1	1	0	0	0	1	1	1	0	1	1	0	0	0	0	1	0	0	0	
32	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0	1	0	1	0	0	1	0	1	1	0	1	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	
33	0	1	1	1	0	0	1	1	0	1	0	1	0	1	1	0	1	1	1	0	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	
34	0	1	1	1	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	1	1	1	0	1	0	1	0	1	0	0	1	1	0	0	0	0	

μέ την ένδειξη παρουσίας (1) ή απουσίας (0) των στοιχείων αυτών από την παράσταση. Όταν υπάρχει φθορά ή όταν δέ διακρίνεται καθαρά υπάρχει ερωτηματικό (;). Ακολουθεί τέλος αναλυτικός κατάλογος των 34 παραστάσεων με αρίθμηση που αντιστοιχεί σε εκείνη του Πίν. Ι.

Στόν κατάλογο περιλαμβάνονται όσες παραστάσεις μās είναι γνωστές από την κρητική ζωγραφική του 15ου έως τό 17ο αιώνα καί σε αυτές περι-

λαμβάνονται και οι συνθέσεις στην ηπειρωτική Ελλάδα, έργα του ζωγράφου Ξένου Διγενή που ήθτεσε στην Κρήτη στην περίοδο που μας ενδιαφέρει καθώς και του Κρητικού Θεοφάνη στον Άγιον Όρος, όπου διαδίδονται τα κρητικά πρότυπα στο 16ο αιώνα. Θά πρέπει εδώ νά σημειώσουμε ότι στον κατάλογο περιλαμβάνονται οι παραστάσεις που παρουσιάζουν τή μεγαλύτερη εικονογραφική συγγένεια μέ τήν εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου. Όπως είναι φυσικό ό κατάλογος αυτός δέν είναι εξαντλητικός, μπορεί όμως νά θεωρηθεί έπαρκής για τό επίπεδο τής ανάλυσής μας και για τήν έγκυρότητα τών συμπερασμάτων μας. Η ανάγνωση του συγκριτικού πίνακα πρέπει νά είναι παράλληλη μέ τήν ανάγνωση του καταλόγου τών παραστάσεων όπου σχολιάζονται τά δεδομένα του πίνακα και προστίθενται σύντομες παρατηρήσεις για τήν τεχνοτροπία και τή χρονολόγησή τους.

Η ανάλυση τών περιγραφικών στοιχείων, καθώς και η καταγραφή τους μέ τίς σχετικές ένδείξεις παρουσίας ή άπουσίας στον Πίν. Ι έπέτρεψαν στή συνέχεια τήν ταξινόμησή τους μέ τή συνηθισμένη διαισθητική προσέγγιση, καθώς και μέ τή στατιστική έπεξεργασία τών δεδομένων μέ ήλεκτρονικό ύπολογιστή από τούς Μ. Μεϊμάρη και Δ. Διαλέτη στή μελέτη που ακολουθεί²⁷. Η μέθοδος αυτή, προσφέρει σέ μικρή κλίμακα μία εικόνα τών δυνατοτήτων που παρέχονται από τή χρήση ήλεκτρονικού ύπολογιστή και επιβεβαιώνει τή χρησιμότητά της για τήν ανάλυση και τή σύγκριση μεγάλου αριθμού παραστάσεων. Η διάκριση τών ομάδων είναι όμοια και μέ τίς δύο μεθόδους προσέγγισης· ή στατιστική έπεξεργασία ώστόσο προσφέρει μία προφανή οικονομία εφόσον τά αναγκαία και έπαρκή διακριτικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται για τήν ταξινόμηση είναι μόνον όκτώ αντί για τά τριάντα που περιλαμβάνονται στην ανάλυσή μας (βλ. παρακάτω, σ. 181). Η χρησιμότητά της μπορεί νά φανεϊ άκόμα και στή μελλοντική ανάγκη ταξινόμησης άλλων παραστάσεων μέ τό ίδιο θέμα ή άκόμη και για τήν αναγνώριση παραστάσεων που μέρη τους έχουν καταστραφεί.

I. ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

1. Κλίνη στά άριστερά τής σύνθεσης

- α. Σκέτη.
- β. Μέ στρώμα.
- γ. Μέ μαξιλάρι.

27. Ταξινόμηση 34 παραστάσεων τής Γέννησης τής Παναγίας ή/και του Προδρόμου μέ μεθόδους «παραγοντικής ανάλυσης», βλ. παρακάτω, σ. 181-188.

2. Λεχώ ἐπάνω στήν κλίνη
 α. Ἐνακαθισμένη καί σκυφτή, τυλιγμένη μέ τό μαφόρι της.
 β. Ἐνακαθισμένη μέ τό σῶμα σέ ὀρθία στάση ἀπλώνει τά χέρια.
 γ. Ἄλλη στάση.
3. Τραπέζι στό κέντρο τῆς σύνθεσης, ὀρθογώνιο, μέ διάφορα σκεύη
 α. Ἐκάλυπτο.
 β. Μέ «χειρόμακτρο» μαζεμένο στίς ἄκρες.
 γ. Μέ στρωμένο τραπεζομάντηλο.
4. Ἀνδρική μορφή στά δεξιά τῆς σύνθεσης: Ὁ Ἰωακείμ ὀρθιος στή
 Γέννηση τῆς Παναγίας καί ὁ Ζαχαρίας καθιστός σέ χαμηλό σκαμνί
 στή Γέννηση τοῦ Προδρόμου
5. Κοπέλες κρατοῦν προσφορές καί προχωροῦν πρὸς τή λεχώ παρα-
 τακτικά πίσω ἀπό τό τραπέζι
 α. Τρεῖς κοπέλες.
 β. Δύο κοπέλες.
 γ. Φορέματα (ὁμοίου τύπου): ἡ πρώτη μέ κοντό μανίκι καί τό κεφάλι
 ἀκάλυπτο· ἡ δεύτερη, μακρῷ μανίκι καί σφιχτοδεμένη καλύπτρα (φακιόλι)
 στό κεφάλι· ἡ τρίτη, κοντό μανίκι καί μακρὺς πέπλος, δεμένος στήν κορυφή
 τῆς κεφαλῆς.
 δ. Στάσεις: ἡ πρώτη προχωρεῖ καί στρέφεται πρὸς τή λεχώ· ἡ δεύτερη
 προχωρεῖ πρὸς τή λεχώ ἀλλά γυρίζει τό κεφάλι πίσω, πρὸς τήν τρίτη, μέ
 ἀντικίνηση· ἡ τρίτη ἔχει ὁμοία στάση μέ τήν πρώτη καί προχωρεῖ πρὸς τή
 λεχώ.
6. Μία μικρότερη θεραπαινίδα μέ ριπίδιο
7. Ἄλλη κοπέλα
8. Λίκνο μέ τό βρέφος
 α. Στό κέντρο (μπροστά ἀπό τό τραπέζι).
 β. Στό πλάι.
9. Κοπέλα, μικρή θεραπαινίδα πλάι στό λίκνο
 α. Γνέθει.
 β. Κουνάει τό λίκνο μέ τό πόδι.
 γ. Ἄλλη δράση.
10. Τεῖχος στό βάθος
11. Δύο κτίρια, ἀριστερά καί δεξιά στή σύνθεση
- α. Τύπος α'. δ. Τύπος δ'.
- β. Τύπος β'. ε. Ἄλλος τύπος.
- γ. Τύπος γ'.

12. Ὑφασμα συνδέει τίς στέγες τῶν κτιρίων

13. Σκηνές δευτερεύουσες

α. Ἀσπασμός.

β. Εὐαγγελισμός τοῦ πατέρα Ἰωακείμ ἢ Ζαχαρία ἀπό ἄγγελου μικροῦ πού κατεβαίνει ἀπό τόν οὐρανό.

γ. Λουτρό τοῦ βρέφους.

II. ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Συνοπτικά ἀπό τόν πίνακα τῶν ὁμοιοτήτων καί τῶν διαφορῶν (Πίν. I), μπορούμε νά συνάγουμε τά ἀκόλουθα συμπεράσματα, πού ἐπιβεβαιώνονται ἀπό τή στατιστική ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων.

Οἱ εἰκόνες ἀρ. κατ. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, καθῶς καί οἱ τοιχογραφίες ἀρ. κατ. 15, 16, 17, 18, 20 καί 21, ἔχουν τόσο μεγάλο ἀριθμό κοινῶν στοιχείων, ὥστε μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὅτι προέρχονται ἀπό ἓνα κοινό πρότυπο ἢ καί ἀνθίβολο. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι οἱ παραστάσεις αὐτές ἀνήκουν σέ κρητικά ἐργαστήρια τοῦ β' μισοῦ τοῦ 15ου αἰ. καί ἀκόμη σέ μνημεῖα μέ τοιχογραφίες ἀπό τίς πιό σημαντικές τοῦ 15ου καί τοῦ 16ου αἰ. Πιστά τό πρότυπο αὐτό ἀκολουθεῖ ὁ Ξένος Διγενής καί ὁ Θεοφάνης σέ ὀρισμένες ἀπό τίς τοιχογραφίες του στά Μετέωρα καί στό Ἅγιον Ὅρος.

Ὅλες αὐτές τίς παραστάσεις μπορούμε νά τίς ἐντάξουμε στήν ἴδια ὁμάδα πού θά τήν ὀνομάσουμε Α'. Οἱ ἄλλες παραστάσεις ἀποτελοῦν ἀπλές παραλλαγές τοῦ προτύπου τῆς ὀμάδας Α' καί γιά τό λόγο αὐτό ἢ κατάταξή τους σέ ὀμάδες εἶναι ἀρκετά ἐπισηφαλής. Μποροῦμε νά ξεχωρίσουμε ὥστόσο τήν ὀμάδα Β', ὅπου συγκεντρώνονται παραστάσεις πού χαρακτηρίζονται συχνότερα ἀπό τό μειωμένο ἀριθμό τῶν ἐπισκεπτριῶν (στοιχεῖο 5β) ἢ ἀπό τήν προσθήκη τῆς σκηνῆς τοῦ λουτροῦ τοῦ βρέφους (στοιχεῖο 13γ), ὅπως τή συναντοῦμε σέ ὀρισμένες παραστάσεις τοῦ Ἅγίου Ὁρους. Στήν ὀμάδα αὐτή ἐντάσσονται οἱ παραστάσεις ἀρ. κατ. 7, 11, 26, 27, 28, 29, 30. Στήν ὀμάδα Γ' συγκεντρώνονται τέλος παραστάσεις πού διαφέρουν σέ διάφορα σημεῖα ἀπό τήν ὀμάδα Α', χωρίς ὥστόσο νά ἔχουν καί μεταξύ τους τόσα κοινά στοιχεῖα ὥστε νά τίς θεωρήσουμε ἀποτέλεσμα κάποιου κοινοῦ προτύπου. Στήν ὀμάδα ἀνήκουν οἱ παραστάσεις ἀρ. κατ. 4, 10, 12, 13, 14, 19, 22, 23, 24, 25, 33, 34.

Ὅπως φαίνεται ἀπό τόν κατάλογο τῶν παραστάσεων καί ἀπό τό συγκριτικό πίνακα ἢ παλιότερη ἐμφάνιση τοῦ προτύπου τῆς ὀμάδας Α' γίνεται στήν Κρήτη, στίς τοιχογραφίες τοῦ κλίτους τῆς Παναγίας στό Βαλσαμόνερο, γύρω στό 1400, καί διαδίδεται σέ κρητικές εἰκόνες κυρίως τοῦ β' μισοῦ τοῦ 15ου αἰῶνα. Στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα χρησιμοποιεῖται πρῶτα ἀπό τόν Ξένο Διγενή καί στό 16ο αἰῶνα ἀπό τό Θεοφάνη στά Μετέωρα

καί στό Ἅγιον Ὅρος. Δείγματα παραστάσεων πού νά χρονολογοῦνται στό β' μισό τοῦ 16ου αἰώνα δέ μᾶς εἶναι γνωστά ἐνῶ λίγες παραστάσεις ἀπό τό 17ο αἰώνα ἐπιβεβαιώνουν τή σημασία τῶν προτύπων τοῦ 15ου αἰώνα. Τέλος, πρέπει νά σημειωθεῖ ἡ ὁμοιότητα μέ τό κρητικό πρότυπο τῆς μικρῆς εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (ἀρ. κατ. 15), πού τεχνοτροπικά κατατάσσεται σέ ἐργαστήρια τῆς Βόρειας Ἑλλάδας.

Ἐπίσης, ἀπό τήν παραβολή τῶν παραστάσεων τοῦ καταλόγου μποροῦμε νά διαπιστώσουμε ἀκόμα ὅτι τά σταθερά χαρακτηριστικά τοῦ εἰκονογραφικοῦ προτύπου εἶναι τά ἀκόλουθα:

1) Ὁ ἀριθμός τῶν πρωταγωνιστῶν καί τῶν ἄλλων βασικῶν προσώπων πού συμμετέχουν πάντα στή σκηνή

Ἡ λεχώ: Ἐλισάβετ ἢ Ἄννα.

Ὁ ἄνδρας τῆς: Ζαχαρίας ἢ Ἰωακείμ.

Τό βρέφος: Ἰωάννης Πρόδρομος ἢ Παναγία.

Οἱ τρεῖς κοπέλες: Ἐπισκέπτριες.

Μιά θεραπαινίδα δίπλα στό λίκνο.

2) Τό σκηνικό καί τά ἀντικείμενα πού παριστάνονται στήν εἰκόνα

α. Ἐνα μεγάλο ὀρθογώνιο τραπέζι ξύλινο στό κέντρο.

β. Τό κρεβάτι τῆς λεχῶς (θέση, εἶδος καί μέγεθος).

γ. Τό λίκνο.

δ. Δύο κτίρια στά πλάγια.

3) Κοινή ἀκόμη εἶναι ἡ διάταξη τῶν παρακάτω στοιχείων

α. Τό κλειστό σχῆμα τῆς σύνθεσης, καθῶς ὀργανώνεται γύρω ἀπό τό ὀρθογώνιο τραπέζι καί παράλληλα ἢ προσπάθεια γιά μιά πραγματική ἀναπάρασταση ἑνός σκηνικοῦ χώρου, καθῶς ὀρίζεται ἀπό δύο κτίρια πού συνδέονται μεταξύ τους μέ τό κόκκινο ὕφασμα.

β. Ἡ λοξή τοποθέτηση τῆς κλίνης τῆς λεχῶς σέ πρῶτο ἐπίπεδο στό ἀριστερό συνήθως μέρος τῆς παράστασης.

γ. Ἡ προβολή τῆς καθισμένης μορφῆς πού τοποθετεῖται στό δεξιό μέρος, εἴτε αὐτή εἶναι ὁ Ζαχαρίας στή Γέννηση τοῦ Προδρόμου εἴτε ὁ Ἰωακείμ πού στέκει ὀρθῶς στό ἀντίστοιχο σημεῖο στή Γέννηση τῆς Παναγίας εἴτε ἄλλοτε ἡ μικρή θεραπαινίδα στή Γέννηση τῆς Παναγίας σέ πρῶτο ἐπίπεδο, ὥστε νά ξεχωρίζει μέ τήν παρεμβολή ἑνός χαμηλοῦ τοίχου μέ ἀψίδωμα ἀπό πίσω τῆς.

4) Ἡ στάση καί ἡ θέση τῶν τριῶν ἐπισκεπτριῶν, οἱ παράλληλοι ἄξονες πού ἀκολουθοῦν τά σώματά τους.

Τά παραπάνω βασικά στοιχεῖα εἶναι κοινά καί σταθερά μέ ἐλαφρές μόνο ἀποκλίσεις σέ ὄλες τίς παραστάσεις καί στή Γέννηση τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Στίς εἰκόνες τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας τή σύνθεση συμ-

πληρώνουν συχνά ο Ἴωακείμ καὶ τῆς Ἄννας καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς τοῦ Ἴωακείμ (βλ. ἀρ. κατ. 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 15, 16, 17, 18 καὶ 20). Οἱ σκηνές αὐτές διαδραματίζονται μέσα στὰ κτίρια τοῦ βάθους, σὲ δεύτερο ἐπίπεδο, καὶ ἐντάσσονται μέσα στοῦ συνθετικὸ σχῆμα χωρὶς νὰ ἀλλοιώνουν τὸ βασικὸ του χαρακτήρα. Σὲ μερικές εἰκόνες (ἀρ. κατ. 6, 7, 8, 9, 17, 20) προστίθεται τέταρτο πρόσωπο, μιὰ μικρὴ θεραπαινίδα πού κρατεῖ συχνά ριπίδιο καὶ ξεπροβάλλει πίσω ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπισκέπτρια. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι στὴν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (ἀρ. κατ. 1) τῆ θέσης πού ἔχει ὁ Ἴωακείμ στὴ Γέννηση τῆς Παναγίας, γιὰ τὴν ἰσορροπία τῆς σύνθεσης, παίρνει μιὰ κολόνα μὲ ἐπίθημα πού μοιάζει μάλιστα νὰ μὴν ἔχει κανέναν ἄλλο ὀργανικὸ λόγο ὑπαρξης. Στὶς παρατηρήσεις αὐτές μπορούμε νὰ προσθέσουμε καὶ μερικές διαπιστώσεις γιὰ τὰ χρώματα τῶν ἐνδυμάτων πού ἀντιστοιχοῦν στὴν ιδιότητα τοῦ κάθε προσώπου. Ἡ Ἄννα φορεῖ πάντα ἓνα κόκκινο μαφόρι ἐνῶ ἡ Ἐλισάβετ βαθύ γαλάζιο, ἴσως λόγω τῆς προχωρημένης ἡλικίας της. Τὰ φορέματα τῶν τριῶν ἐπισκεπτριῶν ἔχουν συνήθως τὸ ἴδιο χρῶμα, βαθύ γαλάζιο ἢ πρώτη, σκοῦρο κεραμιδί ἢ δεύτερη καὶ κόκκινο-κιννάβαρι ἢ τρίτη. Ὁ Ζαχαρίας τέλος φορεῖ πάντοτε τὸν κόκκινο μανδύα καὶ τὸ σκοῦφο, ἐνδεικτικὸ τῆς προφητικῆς του ιδιότητας.

Τὸ γεγονός ὅτι συναντήσαμε τὰ βασικὰ αὐτὰ στοιχεῖα καὶ στὴν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου μᾶς ὀδηγεῖ καὶ στὸν κύκλο ὅπου μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ ἡ εἰκόνα αὐτή. Μέσα στὸν κύκλο αὐτὸ τῶν εἰκόνων (ὀμάδα Α΄) θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὡστόσο καὶ μερικές ἄλλες ὁμοιότητες πού δὲ συναντοῦμε στὴν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου.

1. Στὴ μεγάλη πλειοψηφία τῶν παραστάσεων τὸ ξύλινο τραπέζι εἶναι ἀκάλυπτο (στοιχεῖο 3α).

2. Ἡ στάση τῆς λεχῶς σὲ ὅλες σχεδὸν τίς παραστάσεις εἶναι κοινή. Τυλιγμένη στὸ μαφόρι της ἔχει μαζεμένα τὰ πόδια καὶ μὲ γυρτὸ σῶμα στηρίζεται τὸ πρόσωπό της στὸ σκεπασμένο χέρι της (στοιχεῖο 2α).

3. Ἡ μικρὴ θεραπαινίδα κοντὰ στὸ λίκνο κάθεται σὲ χαμηλὸ σκαμνὶ στὸ πλάι καὶ γνέθει ἢ κουνάει τὸ λίκνο μὲ τὸ πόδι της (στοιχεῖο 9α, β).

4. Στὶς περισσότερες παραστάσεις ὑπάρχει πρόσθετη μορφὴ θεραπαινίδας μὲ ριπίδιο (στοιχεῖο 6).

5. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν κτιρίων τοῦ βάθους εἶναι κοινὴ στὶς περισσότερες συνθέσεις, ὅπου ἐπαναλαμβάνονται οἱ ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι πού εἶδαμε στὶς τοιχογραφίες τῆς Κρήτης, ὅπως στὸ Βαλσαμόνερο. Τὰ κτίρια εἶναι ψηλά, μονώροφα καὶ μονόχωρα, ὀρθογώνια καὶ μὲ μεγάλη στενὴ εἴσοδο. Ἡ ἐπίστεψη τοῦ ἀριστεροῦ φαίνεται ἀπὸ μιὰ χαμηλωμένη ὀπτικὴ γωνία (στοιχεῖο 11α). Εἶναι μιὰ ἐπίπεδη στέγη πού στηρίζουν δύο προεξέχοντες κίλλιβαντες. Τὸ δεξιὸ κτίριο φαίνεται ἀντίθετα ἀπὸ μιὰ ὑπερυψωμένη ὀπτι-

κή γωνία (στοιχείο *IIβ*). Είναι ένα κτίσμα με άνοιχτή όροφή που σκεπάζει ένα κουβούκλιο στηριγμένο σε τέσσερις μικρές κολόνες.

III. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Α'. Εἰκόνας

1. Γέννηση του Προδρόμου. Βυζαντινό Μουσείο.
(βλ. παραπάνω, σ. 128 κ.έ.).

2. Γέννηση Προδρόμου. Λένινγκραντ, Μουσείο Ermitage (διαστ. 0,65 × 0,63 μ.). Β' μισό 15ου αἰ. (Εἰκ. 5).

Ὁ Lazarev τὴ χρονολογεῖ στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ., ἡ Bank στὸ τέλος τοῦ 15ου αἰ., ὁ Χατζηδάκης στὴν κρητικὴ σχολή τοῦ 16ου αἰ. καὶ ὁ Ξυγγόπουλος τὴ θεωρεῖ παλαιολόγια.

Ἡ σύνθεση εἶναι ὅμοια μὲ ἐκείνη τῆς εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου μὲ διαφορὲς σὲ δευτερεύοντα στοιχεῖα μόνο. Οἱ διαφορὲς τοῦ αἰσθητικοῦ κλίματος ἀνάμεσα στὶς δύο εἰκόνας εἶναι προφανεῖς, παρά τίς πιθανές ὁμοιότητες στὸν τρόπο ἐπεξεργασίας τῆς σάρκας καὶ τῆς ἀπόδοσης τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου. Ὁ ὄγκος τῶν μορφῶν καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ σκηνικοῦ βάθους εἶναι πρῶτο μέλημα τοῦ ζωγράφου καὶ δηλώνεται μὲ μιὰ πλησιέστερη στὸ ἀναγεννησιακὸ πνεῦμα ἀντίληψη τοῦ χώρου. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Lazarev εἶχε διακρίνει δυτικὲς ἐπιδράσεις στὴ λαμπρότητα τῶν χρωμάτων, ἐνῶ παράλληλα ἐπεσήμαινε καὶ ἕναν παλαιολόγιο τρόπο στὴ ζωγραφικὴ τῶν προσώπων, ποὺ συνδέεται μὲ τὴ ζωγραφικὴ τῆς Περιβλέπτου στὸ Μυστρά. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν χαρακτηριστικὰ μιᾶς γενικότερης τάσης στὴ ζωγραφικὴ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 15ου αἰ., θὰ τὰ συναντήσουμε καὶ σὲ ἄλλες εἰκόνας τῆς σειρᾶς, ὅπως στὶς ἀρ. κατ. 3, 5, 6, 7.

Βιβλιογραφία: V. L a z a r e v, Storia della pittura bizantina, Τουρίνο 1967, σ. 376, 418, εἰκ. 533. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, σ. 184. W. Felicetti-Liebenfels, Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei, Λωζάννη - Olten 1956, σ. 97, πίν. 126 B. Ch a t z i d a k i s, Icônes de Venise, σ. 114, σημ. 1. A. B a n k, L'art byzantin dans les Musées de l'Union Soviétique, Λένινγκραντ-Μόσχα 1977, σ. 330, πίν. 317-318.

3. Γέννηση του Προδρόμου. Μουσείο Μπενάκη (διαστ. 0,42 × 0,32 μ.). Ἄρχες 16ου αἰ. (Εἰκ. 6).

Ἡ εἰκόνα περιλαμβάνει, ἐκτός ἀπὸ τὸ κύριο θέμα, καὶ τὴ σκηνὴ τοῦ Ἄσπασμου, σκηνὴ ποὺ συναντοῦμε συχνότερα στὶς παραστάσεις τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας. Σὲ σύγκριση μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἐδῶ λείπει ἡ αὐστηρότητα καὶ ἡ ἰσόρροπη διάταξη τῶν στοιχείων

τῆς σύνθεσης. Ἡ ἐκτέλεση τῶν λεπτομερειῶν ὥστόσο δείχνουν ἐπιδεξιότητα καί γνώση τῶν μεθόδων τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 15ου αἰ.

Βιβλιογραφία : Νανώ Χατζηδάκη (1983), ἀρ. 51.

4. Γέννηση τοῦ Προδρόμου μέ ὑπογραφή Μιχαήλ Δαμασκηνοῦ. Συλλογή Ἰωάννας Βασιλειάδου-Λοβέρδου. Τέλος 16ου αἰ.

Ὁ Ξυγγόπουλος τὴν κατατάσσει στὴν πρώτη ὁμάδα τῶν εἰκόνων τοῦ

Εἰκ. 5. Γέννηση τοῦ Προδρόμου. Λένινγκραντ, Ermitage (ἀρ. κατ. 2).

Εἰκ. 6. Γέννηση τοῦ Προδρόμου. Μουσεῖο Μπενάκη (ἀρ. κατ. 3).

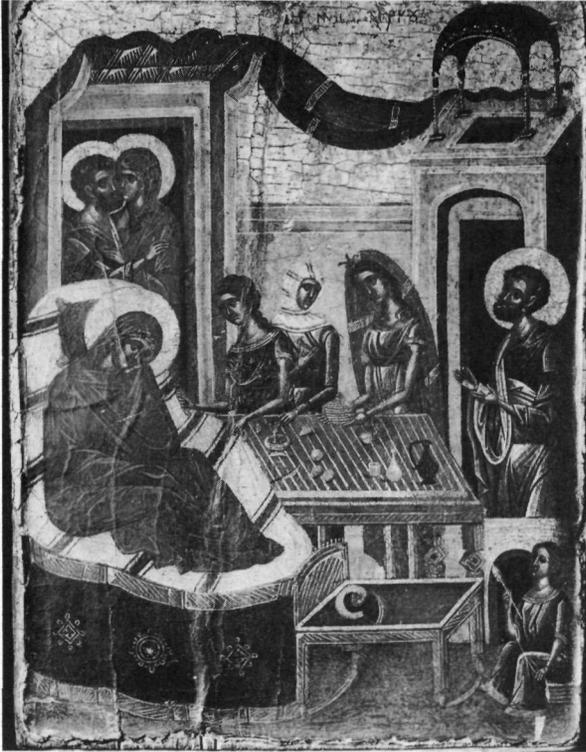
Μιχαήλ Δαμασκηνοῦ καί τὴ συγκρίνει μέ τὴν εἰκόνα τοῦ Λένινγκραντ. Ἄλλὰ ἡ ὑπογραφή τοῦ Δαμασκηνοῦ πρέπει νά εἶναι πλαστή. Ἡ εἰκόνα ἔχει πολλές ἐπιζωγραφήσεις καί νεότερες προσθήκες πού ἔχουν ἀλλοιώσει σημαντικά τὴν ἀρχική τῆς ἐμφάνιση καί δυσκολεύουν τίς τεχνολογικές παρατηρήσεις. Στὴ γνωστή κεντρική σύνθεση ἔχουν προστεθεῖ διαφοροτικοῦ τύπου κτίρια στό βάθος· τό ἀριστερό ἔχει παρόμοια διαμόρφωση τῆς στέγης ὅπως καί στὴν εἰκόνα τῆς Σταύρωσης τοῦ Ἀνδρέα Παβία στὴν Ἐθνική Πινακοθήκη²⁸.

Βιβλιογραφία: Ἄ. Παπαγιαννόπουλος - Παλαιός, Μουσεῖον Διονυσίου Λοβέρδου, σ. 45, ἀρ. 288. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, σ. 144-145, 184, πίν. 40, 1. Ἡ Βυζαντινὴ Τέχνη, Τέχνη Εὐρωπαϊκή, 9η Ἐκθεσις ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης, Ἀθήνα 1964, ἀρ. 195.

28. Νανώ Χατζηδάκη (1983), ἀρ. 20.

5. Γέννηση τῆς Παναγίας. Μουσείο Μονάχου (Bayerisches Museum), ἄρ. εὐρ. MA 367 (διαστ. 0,325×0,25 μ.) (Εἰκ. 7).

Ὁ Wulff τὴ χρονολογεῖ στό 14ο-15ο αἰ. Στόν κατάλογο Βυζαντινὴ Τέχνη-Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ, ἡ τέχνη τῆς χαρακτηρίζεται κρητικὴ καὶ χρονολογεῖται στό ἀ΄ μισό τοῦ 16ου αἰ., ἢ J. Lafontaine-Dosogne ἀναφέρειται

Εἰκ. 7. Γέννηση τῆς Παναγίας. Μόναχο, Bayerisches Museum (ἄρ. κατ. 5).

στό παλαιολόγειο στίλ τῆς καὶ τὴ χρονολογεῖ στό 14ο αἰ. μαζί μέ τὴν εἰκόνα τοῦ Σινᾶ (βλ. παρακάτω ἄρ. κατ. 6), ὁ Μ. Χατζηδάκης τὴν τοποθετεῖ στήν κρητικὴ σχολή τοῦ 16ου αἰώνα, ὁ Ν. Mitropoulos ἀκολουθεῖ τὴ χρονολογία τοῦ Wulff.

Ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι τό πλησιέστερο τεχνοτροπικὰ παράδειγμα στήν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Τὴ λιτότητα τῆς σύνθεσης ἀκολουθεῖ ἀντίστοιχη λιτότητα στὴ χρωματικὴ κλίμακα. Οἱ γυναικεῖες μορφές, λεπτές καὶ λιγερές ὅπως στήν εἰκόνα μας, ἐξισορροποῦνται μέσα στό χῶρο πού ὀρίζεται ἀπό δύο κτίρια. Τό πλάσιμο τῆς σάρκας καὶ ἡ μαλακὴ πτυχολογία τῶν ὕφασμάτων θυμίζουν τὴν τέχνη τῶν προσώπων καὶ τῶν ὕφασμάτων τῆς εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (πρβλ. ἀκόμη τὴ στρογγυλεμένη

ἄρθρωση τοῦ ὄμου). Ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια ἐδῶ εἶναι ἡ μικρὴ θεραπαινίδα πού γνέθει δίπλα στό λίκνο· ἀποδίδεται μέ τρόπο νατουραλιστικό, ὅπως ἐπίσης καί ἡ μικρὴ γυάλινη καράφα καί τό ποτήρι γεμάτο νερό ἐπάνω στό τραπέζι. Νομίζω ὅτι τά στοιχεῖα αὐτά ἐπιβεβαιώνουν τή χρονολόγησή της στά μέσα τοῦ 15ου αἱ.

Εἰκ. 8. Γέννηση τῆς Παναγίας. Σινᾶ, μονή Ἁγίας Αἰκατερίνης (ἄρ. κατ. 6).

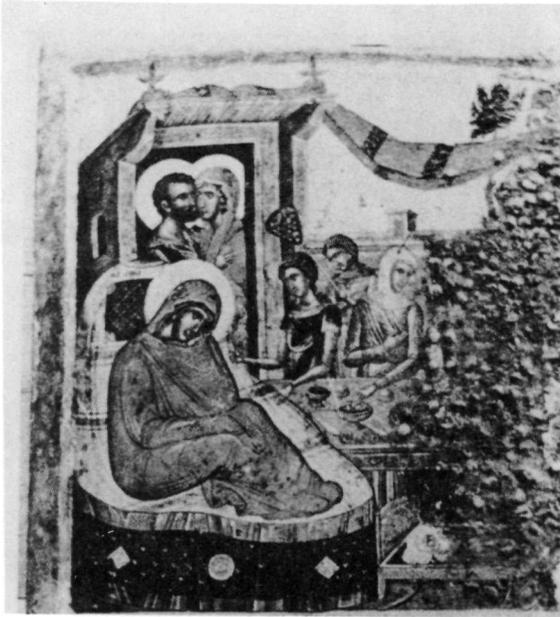
Βιβλιογραφία: O. Wulff - M. Alpatov, *Denkmäler der Ikonenmalerei*, Helbrau bei Dresden 1925, σ. 144-145, εἰκ. 59. Lafontaine-Dosogne (1965), σ. 53, 116, 212, εἰκ. 66. Chatzidakis, *Icones de Venise*, σ. 114, σημ. 1. Βυζαντινὴ Τέχνη, ὅ.π., ἄρ. 195 (ὅπου καί προηγ. βιβλιογρ.). N. Mitropoulos, *Marienikonen*, Ettal 1964, σ. 39, πίν. 1 (χρῶμ.). *Ikonen 13. bis 19. Jahrhunderts*, Haus der Kunst, München, 11 October bis 4 Januar 1970, ἄρ. 4.

6. Γέννηση τῆς Παναγίας. Μονή Ἁγίας Αἰκατερίνης στό Σινᾶ. Β' μισό 15ου αἱ. (Εἰκ. 8).

Ὁ Μ. Χατζηδάκης χρονολογοῦσε τήν εἰκόνα στό 16ο αἰῶνα καί σημείωνε τήν ἐξαιρετικὴ ποιότητα τῆς τέχνης της. Τά ἔντονα καί φωτεινά χρώματα, τό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀπόδοση τοῦ ὄγκου τῶν σωμάτων, τά στρογγυλεμένα γυναικεῖα πρότυπα μέ τό λεῖο πλάσιμο τῆς σάρκας τοποθετοῦν

τήν εικόνα αυτή στον ίδιο καλλιτεχνικό χώρο με την εικόνα του Λένινγκραντ (βλ. άρ. 2).

Βιβλιογραφία: Μ. Χατζηδάκης, 'Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 'Αφιέρωμα στον έορτασμό των 1400 έτων από της ιδρύσεως της Μονής Σινά, 'Αθήνα 1967. Φωτογραφία της εικόνας υπάρχει στο Καλοκύρης, Θεοτόκος, πίν. 114β, με τη λανθασμένη ένδειξη στη λεζάντα και στο κείμενο (σ.92) ότι ή εικόνα βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο.

Εικ. 9. Γέννηση της Παναγίας και Εισόδια. Σινά, μονή 'Αγίας Αικατερίνης (άρ. κατ. 7).

7. Γέννηση της Παναγίας. Μονή 'Αγίας Αικατερίνης στο Σινά. 'Αρ. 236 (διαστ. 0,56×0,35 μ.). Μέσα 15ου αϊ. (Εικ. 9).

'Η εικόνα είναι δίζωνη. 'Η Γέννηση παριστάνεται κάτω, ενώ επάνω παριστάνονται τά Εισόδια. Τό δεξί μέρος της εικόνας έχει σημαντικές φθορές. Οί Σωτηρίου διαπιστώνουν τή διαφορά του εικονογραφικού προτύπου που επικρατεί από τό 1500 και έξής και χρονολογούν τήν εικόνα στο β' μισό του 15ου αϊ. 'Η J. Lafontaine-Dosogne πιστεύει ότι προέρχεται από τό ίδιο εργαστήριο με τήν εικόνα του Μονάχου και τή χρονολογεί στο 14ο αιώνα.

'Η εικόνα, με τήν έξοχη τεχνική της και τό έκλεπτυσμένο σχέδιο, θυμίζει έργα όπως ή Κοίμηση του 'Ανδρέα Ρίτζου στο Τουρίνο²⁹ και κυρίως ή παράσταση των Εισοδίων στην εικόνα που βρίσκεται σήμερα στη Θεο-

29. Χατζηδάκης, Πάμπος, πίν. 200.

λογική Ἀκαδημία τῆς Μόσχας³⁰. Εἶναι πιθανότατα ἔργο τοῦ ἴδιου ζωγράφου μέ ἐκεῖνον τῆς εἰκόνας ἀρ. κατ. 6.

Βιβλιογραφία: Γ. καί Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ, Ἀθήναι 1956, σ. 206, ἀρ. 236.

Εἰκ. 10. Γέννηση τῆς Παναγίας. Μουσεῖο Κανελλοπούλου (ἀρ. κατ. 8).

8. Γέννηση τῆς Παναγίας. Ἀθήνα, Μουσεῖο Κανελλοπούλου (διαστ. 0,448 × 0,393 μ.). Ἀρχές 16ου αἰ. (Εἰκ. 10).

Ἡ παράσταση τῆς εἰκόνας ἀκολουθεῖ τόν ἴδιο ἀκριβῶς εἰκονογραφικό τύπο μέ τίς δύο εἰκόνες τοῦ Σινᾶ (βλ. Εἰκ. 8 καί 9). Ὁ ζωγράφος δέν εἶναι ὡστόσο ἐξίσου ἔμπειρος καί ἔτσι οἱ περισσότερο ὀγκώδεις μορφές ἔχουν χάσει κάτι ἀπό τήν ἰσορροπία τους σέ βάρος τῆς ἁρμονίας τῆς σύνθεσης. Τό πλάσιμο τῆς σάρκας καί ἡ πτυχολογία ὀδηγοῦν καί πάλι στά κρητικά ἐργαστήρια τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ.

30. V. Putsko, Les icones byzantines de la basse époque conservées à l'Académie de Théologie de Moscou, Byzantion XLVII (1977), σ. 258-267, εἰκ. 1. Τήν ἴδια εἰκονογραφία ἀκολουθεῖ καί ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀγγέλου (μέσα 15ου αἰ.) τῆς Συλλογῆς Λοβέρδου (Νανῶ Χατζηδάκη (1983), σ. 19, ἀρ. 3).

Βιβλιογραφία: Théano Chatzidakis (1982), άρ. 25. Νανώ Χατζηδάκη (1983), άρ. 50, σ. 56.

9. Γέννηση τής Παναγίας. Εικόνα στό παλαιό Μουσείο τής Ζακύνθου πού κάηκε στους σεισμούς του 1953 (Είκ. 11).

Ἡ εικόνα τοποθετεῖται στή μικρο-ομάδα τῶν εικόνων τοῦ Σινᾶ καί τοῦ Μουσείου Κανελλοπούλου, ὄχι μόνο γιά τόν εικονογραφικό της τύπο ἀλλά καί γιά τήν τεχνοτροπία της, ὅσο μπορεῖ κανεῖς νά κρίνει ἀπό τή

Είκ. 11. Γέννηση τής Παναγίας. Ζάκυνθος, Παλαιό Μουσείο (άρ. κατ. 9).

φωτογραφία. Οἱ ὄγκοι τῶν σωμάτων καί τό σχέδιο δέν ἔχουν τήν ἀρμονική ἀπόδοση τῶν εικόνων τοῦ Σινᾶ (άρ. κατ. 6, 7) καί ἡ πτυχολογία καί τό πλάσιμο εἶναι πολύ πύο σκληρά. Γιά τούς λόγους αὐτούς θά τή χρονολογούσαμε στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη (φωτογραφία Μ. Χατζηδάκη).

10. Γέννηση τής Παναγίας. Μονή Διονυσίου στό Ἅγιον Ὄρος. 16ος αἰ. Προέρχεται ἀπό δωδεκάορτο ἐπιστυλίου τέμπλου τής μονῆς (Είκ. 12).

Ἡ εικόνα τοποθετεῖται στήν ἴδια ὁμάδα μέ τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου

Όρος. Ο ζωγράφος προσθέτει στο κρητικό εικονογραφικό πρότυπο ένα πλούσιο αρχιτεκτονικό βάθος και τή σκηνή του λουτρού, πού όπως θα δούμε στον Πίν. Ι εξαφανίζεται στα δείγματα του κρητικού τύπου ενώ αντίθετα επιβιώνει σε έργα πού ακολουθούν διαφορετικό, ίσως άγιορείτικο, πρότυπο (βλ. παραπάνω, σ. 141). Τεχνοτροπικά φαίνεται ή ισχυρή προσωπικότητά του στη διαμόρφωση ιδιαίτερου δικού του ιδιώματος βασισμένου στην κρητική διδασκαλία των έργων του 15ου αί. Χρώματα λαμπερά και έντονα, ενδιαφέρον για τό ένδυματολογικό στοιχείο και τή δια-

Είκ. 12. Γέννηση τής Παναγίας. Άγιον Όρος, μονή Λιονισίου (άρ. κατ. 10).

κόσμηση των ύφασμάτων (οί επισκέπτριες φορούν κάτω από τά φορέματά τους πουκαμισές με μακριά μανίκια, τό κρεβάτι έχει δύο μαξιλάρια με κεντήματα και ποδέα με τά τυπικά ψευδοκουφικά κοσμήματα του 15ου αί.). Τέλος, εμπλουτισμός των σκηνικών στοιχείων πού προβάλλουν με σωστή στερεομετρική απόδοση στο βάθος τής παράστασης ³¹.

Βιβλιογραφία: Ρ. Μυλωνας, Athos, Formes dans un Lieu Sacré, Άθήνα 1974, πίν. 21.

31. Οί τοιχογραφίες τής μονής έγιναν από τον Κρητικό ζωγράφο Ζώρζη τό 1547, βλ. και παρακάτω άρ. κατ. 28, 29, 30.

11. Εικόνα της Παναγίας με διάφορες σκηνές. Μουσείο Κανελλοπούλου. Ἄρχές 16ου αἰ. (Εἰκ. 13).

Οἱ περισσότερες σκηνές στό πλαίσιο τῆς εἰκόνας αὐτῆς προέρχονται ἀπό τόν κύκλο τῆς ζωῆς τῆς Παναγίας. Ἡ Γέννηση τῆς Παναγίας τοποθετεῖται στό ἐσωτερικό ἐνός δωματίου ἐνῶ ὁ ἀριθμός τῶν προσώπων, λόγω χώρου, περιορίζεται στά ἀπαραίτητα. Στίς σκηνές τοῦ πλαισίου τῆς εἰκόνας αὐτῆς συνδυάζονται, καί στήν εἰκονογραφία (ἄγιος Ἱερώνυμος) καί στήν τεχντροπία, πολλά στοιχεῖα ἀπό τήν ἰταλική ζωγραφική, ὅπως τά συναντοῦμε συχνότερα στήν κρητική ζωγραφική τοῦ 15ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη.

12. Εικόνα τῆς Παναγίας μέ σκηνές ἀπό τή ζωή της στό πλαίσιο. Ἀθήνα, Βυζαντινό Μουσείο (Τ. 1561). Μέσα 16ου αἰώνα.

Ἡ εἰκόνα ἔχει σχολιαστεῖ ἀπό τή J. Lafontaine-Dosogne, πού τή χρονολογεῖ στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰ. Ἡ σκηνή τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας ἀποτελεῖ μέρος τοῦ κύκλου τοῦ Ἀκαθίστου. Ἡ διάταξη τῶν σημαντικῶν στοιχείων τῆς σύνθεσης ἀκολουθεῖ τό εἰκονογραφικό πρότυπο τῶν εἰκόνων τῆς σειρᾶς μέ τή διαφορά ὅτι ἐδῶ ὁ Ἰωακείμ προβάλλει πίσω ἀπό ἕνα χαμηλό τοῖχο. Τήν καμαρωτή στέγη (ἡμικυλινδρική) συναντοῦμε σέ ἄλλες σκηνές τῆς ἴδιας εἰκόνας, ὅπως στήν Κολακεία καί στή σκηνή ὅπου ἡ Παναγία προσάγεται στούς ἀρχιερεῖς. Γιά τεχντροπικούς λόγους ἡ εἰκόνα πρέπει νά χρονολογηθεῖ στά μέσα τοῦ 16ου αἰ. Ὁ κύκλος τῶν σκηνῶν τῆς ζωῆς της ἀκολουθεῖ κάποιο παλαιολόγειο πρότυπο πού ἔχει προσαρμοστεῖ στή νεότερη εἰκονογραφία τῶν Κρητικῶν ζωγράφων, ὅπως φαίνεται στή σκηνή τῶν Εἰσοδίων ὅπου ἀκολουθεῖ τό πρότυπο τῆς εἰκόνας τοῦ Ἀγγέλου στό Βυζαντινό Μουσείο (15ος αἰ.)³².

Βιβλιογραφία: Lafontaine-Dosogne (1965), σ. 55, 119, εἰκ. 31. Ἡ ἴδια (1975), σ. 190, εἰκ. 28. Καλοκύρης, Θεοτόκος, πίν. 104, 115.

13. Γέννηση τῆς Παναγίας. Βενετία, Ἑλληνικό Ἰνστιτούτο. Ἐκκλησία Ἁγίου Γεωργίου (ἀρ. εὔρ. 210) (διαστ. 0,60×0,48 μ.). Τέλη 17ου αἰ.

Ὁ Χατζηδάκης τή χρονολογεῖ στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα καί τήν τοποθετεῖ στήν κρητική παράδοση μαζί μέ τήν εἰκόνα τοῦ Λένινγκραντ (βλ. ἀρ. κατ. 2). Στή σύνθεση ὑπάρχουν δύο κοπέλες-ἐπισκέπτριες ἐνῶ τά ἄλλα στοιχεῖα παραμένουν σταθερά (βλ. Πίν. I). Ἡ δυσαναλογία στά μέρη τοῦ σώματος καί τό σχετικά μικρό μέγεθος τῶν μορφῶν μέσα στό χωρο δείχνουν ὅτι ἡ εἰκόνα εἶναι ἔργο μέτριου ζωγράφου τοῦ τέλους ἴσως τοῦ 17ου αἰ.

Βιβλιογραφία: Chatzidakis, Icônes de Venise, ἀρ. 94 (210), σ. 114 καί σημ. 1.

32. Νανώ Χατζηδάκη (1983), ἀρ. 3, σ. 18-19.

14. Εικόνα με τέσσερις σκηνές από τη ζωή της Παναγίας. Βυζαντινό Μουσείο (άρ. Τ. 307) (διαστ. 1,15×0,80 μ.). Α΄ μισό 17ου αϊ.

Ἡ εικόνα χωρίζεται σέ τέσσερα διάχωρα. Ἐπάνω παριστάνεται ὁ Εὐαγγελισμός τοῦ Ζαχαρία καί ὁ Ἄσπασμός. Κάτω παριστάνεται ἡ Γέννηση καί τὰ Εἰσόδια. Ὁ εἰκονογραφικός τύπος, παρόμοιος μέ ἐκεῖνον τῶν ἄλλων κρητικῶν εἰκόνων, ἔχει τό πρόσθετο στοιχεῖο τοῦ λευκοῦ τραπεζομάντηλου πού εἶναι στρωμένο ἐπάνω στό τραπέζι. Ἐντονη σχηματοποίηση,

Εἰκ. 13. Γέννηση τῆς Παναγίας. Μουσεῖο Κανελλοπούλου (λεπτομέρεια ἀπό εἰκόνα τῆς Παναγίας μέ διάφορες σκηνές στό πλαίσιο) (άρ. κατ. 11).

Εἰκ. 14. Γέννηση τῆς Παναγίας. Βυζαντινό Μουσεῖο (άρ. κατ. 15).

ζωηρά χρώματα καί πλούσια πραγματολογικά καί διακοσμητικά στοιχεῖα ἐπιτρέπουν τή χρονολόγηση τῆς εἰκόνας στό α΄ μισό τοῦ 17ου αἴωνα.

Βιβλιογραφία: Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγός τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, Ἀθήναι 1931, σ. 90. Lafontaine-Dosogne (1965), σ. 55 (ἀναφέρει λανθασμένα πέντε σκηνές). Καλοκύρης, Θεοτόκος, πίν. 116.

15. Γέννηση τῆς Παναγίας. Βυζαντινό Μουσεῖο (Τ. 2502) (διαστ. 0,295×0,25 μ.). Τέλος 17ου αἴ. (Εἰκ. 14).

Στήν εἰκόνα ἐπαναλαμβάνεται τό κρητικό πρότυπο μέ τίς δύο δευτερεύουσες σκηνές, τόν Ἄσπασμό καί τόν Εὐαγγελισμό τοῦ Ἰωακείμ. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ παρουσία τοῦ λευκοῦ τραπεζομάντηλου πού συναντήσαμε στήν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀρ. κατ. 14. Στήν εἰκόνα ξεχωρί-

ζουν τά φωτεινά κόκκινα χρώματα και ό σκοδρος προπλασμός στο πλάσιμο τής σάρκας, πού θυμίζει περισσότερο τοιχογραφίες τής Βόρειας Έλλάδας του τέλους του 17ου αιώνα³³.

Βιβλιογραφία: 'Αδημοσίευτη.

Β'. Τοιχογραφίες

Κρήτη

Τοιχογραφημένες παραστάσεις του θέματος τής Γέννησης τής Παναγίας ή/και του Προδρόμου σε χρονολογημένες τοιχογραφίες του 15ου αι. τής Κρήτης μάς δείχνουν μέ σαφήνεια τήν καταγωγή και τά χρονολογικά πλαίσια μέσα στα όποια άποκρυσταλλώνεται ή εικονογραφία του θέματος. Οί τοιχογραφίες τής Κρήτης άκόμα δέν είναι όλες γνωστές, λείπουν οί πλήρεις δημοσιεύσεις των μνημείων τής εποχής, έτσι οί παρατηρήσεις πού ακολουθοϋν έχουν χαρακτήρα προσωρινό³⁴. Οί παραστάσεις πού θά εξετάσουμε ανήκουν ώστόσο σε μνημεία πού κατέχουν σημαντική θέση στή ζωγραφική του 15ου αι., κυρίως για τό επίπεδο και τήν ποιότητα τής τέχνης τους. Μποροϋν έτσι, πιστεύω, νά άποτελέσουν έναν άρκετά σημαντικό δείκτη για τίς εικονογραφικές προτιμήσεις τής εποχής αυτής.

16. Βαλσαμόνερο. Βόρειο κλίτος αφιερωμένο στην Παναγία. Γέννηση τής Παναγίας στην καμάρα του Ίεροϋ (Εικ. 15). Οί τοιχογραφίες χρονολογούνται από χάραγμα πριν από τό 1400.

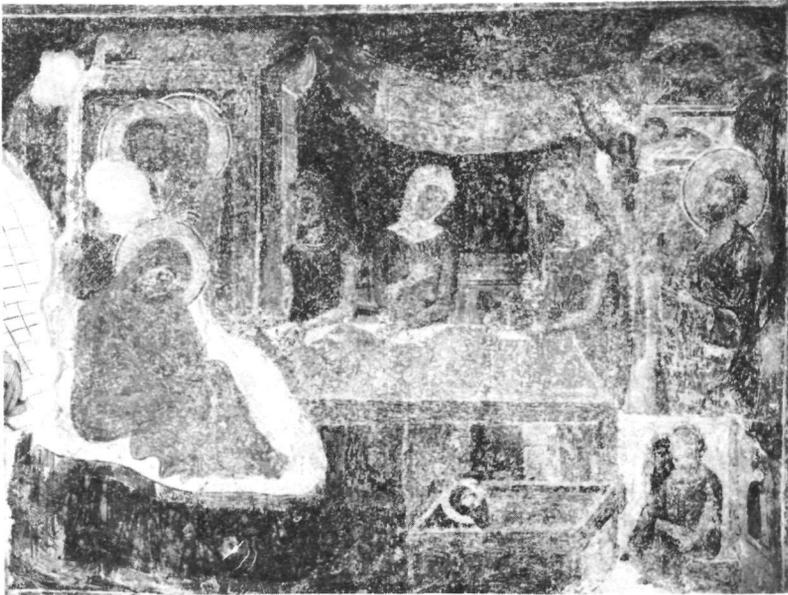
Ή διάταξη τής σύνθεσης είναι ακριβώς όμοια μέ εκείνη των εικόνων πού είδαμε προηγουμένως (πρβλ. Πίν. Ι). Τό στενό ύφασμα επάνω στο τραπεζί μπροστά από τίς κοπέλες, όπως στις γνωστές μας εικόνες τής Φιλοξενίας του Άβραάμ (βλ. παραπάνω, σ. 134), είναι φαίνεται στοιχείο τής ζωγραφικής του 15ου αι., γιατί τό συναντοϋμε πάλι στις τοιχογραφίες του Ξένου Διγενή στην Πωγωνιανη (άρ. κατ. 20) καθώς και στην εικόνα τής μονής Διονυσίου (άρ. κατ. 10). Στή σκηνή προστίθενται τά επεισόδια του Άσπασμοϋ και του Ευαγγελισμοϋ του Ίωακείμ μέ τον ίδιο ακριβώς τρόπο όπως στις εικόνες του Σινά (άρ. κατ. 6, 7), του Μουσείου Κανελλοπούλου (άρ. κατ. 11), τής Συλλογής Λοβέρδου (άρ. κατ. 4) και τής μονής Διονυσίου (άρ. κατ. 10). Ή σύνθεση, εκτός από τά κοινά μέ τίς εικόνες τής σειράς αυτής στοιχεία πού χρησιμοποιεί, έχει και τεχνοτροπικά γνωρίσματα πού δείχνουν ζωγράφο μέ αίσθηση του κλασικοϋ, καθώς

33. Για τή ζωγραφική στή Βόρεια Έλλάδα βλ. Μ. Χατζηδάκη, 'Ιστορία του Έλληνικοϋ Έθνους, Γ', έκδ. Έκδοτική Άθηνων, Άθήνα 1974, σ. 418, 424, 436.

34. Βλ. σχετική βιβλιογραφία παρακάτω στον κατάλογο των παραστάσεων άρ. 16, 17, 18, 19.

φροντίζει για τήν ισορροπία τῶν μορφῶν, τή συγκρατημένη κίνηση, τήν ἀριστοκρατική ἔκφραση. Τά στοιχεῖα αὐτά θά ξαναβροῦμε στήν τέχνη τῆς εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἀλλά καί τῶν κρητικῶν εἰκόνων τοῦ β' μισοῦ τοῦ 15ου αἰ.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίετη. Για τίς τοιχογραφίες βλ. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στήν Κρήτη, σ. 73, τοῦ ἰδίου, Théophane, σ. 336, Ξυγγόπουλου, Σχεδιάσμα, σ. 83-84.

Εἰκ. 15. Βαλσαμόνερο. Βόρειο κλίτος. Γέννηση τῆς Παναγίας (ἀρ. κατ. 16).

17. Βαλσαμόνερο. Μεσαῖο κλίτος, ἀφιερωμένο στόν ἅγιο Ἰωάννη τόν Πρόδρομο μέ τοιχογραφίες πού χρονολογοῦνται ἀπό ἐπιγραφές τό 1407 καί 1428. Γέννηση τοῦ Προδρόμου (Εἰκ. 16).

Ἔνα ἔνα τά στοιχεῖα χωριστά καθώς καί ἡ διάταξή τους μέσα στό χῶρο ἀνήκουν στό κοινό πρότυπο ἀλλά ὁ γενικότερος χαρακτήρας τῆς σύνθεσης εἶναι διαφορετικός ἀπό τήν προηγούμενη παράσταση. Ἡ λεχώ καθώς καί ὁ Ζαχαρίας προβάλλουν ἔντονα καί σέ μεγάλο μέγεθος στό πρῶτο ἐπίπεδο, ἐνῶ οἱ κοπέλες παριστάνονται σέ διαφορετική ἢ καθεμία κλίμακα. Τά πρόσωπα τελικά συνωστίζονται σέ περιορισμένη ἐπιφάνεια μέ ἔνα ἀρκετά ἄτεχνο καί ἀδέξιο τρόπο, πού δείχνει, τουλάχιστον ἐδῶ, τή διαφορετική καλλιτεχνική παιδεία τῶν τοιχογράφων ἀπό ἐκείνη τῶν παλιότε-

ρων ζωγράφων του κλίτους της Παναγίας καθώς και των φορητών εικόνων της ίδιας εποχής.

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη. Γιά τίς τοιχογραφίες βλ. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στην Κρήτη, σ. 74.

Εικ. 16. Βαλσαμόνερο. Μεσαίο κλίτος. Γέννηση του Προδρόμου (ἀρ. κατ. 17).

18. Σκλαβεροχώρι. Οί τοιχογραφίες ἀποδίδονται στόν περίφημο ζωγράφο Μανουήλ Φωκά καί χρονολογοῦνται ἀπό ἓνα χάραγμα μετά τό 1481. Γέννηση τῆς Παναγίας (Εἰκ. 17).

Ἡ σύνθεση ἀπέχει ἀρκετά ἀπό τό κλασικό πρότυπο τῆς παράστασης στό Βαλσαμόνερο (ἀρ. κατ. 17) καί ἔχει ἐμφανεῖς ἀδυναμίες στήν ἐξισορρόπηση τῶν μορφῶν μέσα στό χῶρο σέ σύγκριση μάλιστα μέ τίς παραστάσεις στίς εἰκόνες τοῦ 15ου αἰώνα. Μπορεῖ ὥστόσο νά διαπιστώσει κανεῖς τεχνοτροπικές συγγένειες μέ τά ἔργα αὐτά στίς λεπτομέρειες, ὅπως στό πλάσιμο τῆς σάρκας μέ τά λευκά φῶτα στή μορφή τοῦ Ἰωσήφ, πού θυμίζουν τή μορφή τοῦ Ζαχαρία στήν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Εἰκ. 2).

Βιβλιογραφία: Ἀδημοσίευτη. Γιά τίς τοιχογραφίες βλ. Χατζηδάκη, ὀ.π., σ. 69-70, Ξυγγόπουλου, ὀ.π., σ. 81-83, Chatzidakis, Théophane, σ. 336 καί σημ. 109.

Εικ. 17. Σκλαβεροχώρι. Γέννηση της Παναγίας (άρ. κατ. 18).

Τοιχογραφίες Ξένου Διγενή

Ο ζωγράφος Ξένος Διγενής ζωγράφισε τό θέμα τής Γέννησης τής Παναγίας ὄχι μόνο στίς δύο παρακάτω ἐκκλησίες ἀλλά καί στή μονή Μυρτιᾶς τής Αἰτωλίας τό 1491³⁵. Ἡ ἐπιλογή τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων γιά τή

35. Ἄ. Ὁρλάνδος, *ΑΒΜΕ Θ'* (1961), σ. 96-97, πίν. 8. Γιά τόν Ξένο Διγενή βλ. καί Chatzidakis, *Contribution*, σ. 19 κ.έ., τοῦ ἰδίου Théophane, σ. 336 καί τοῦ ἰδίου, *Χρονολόγηση μιᾶς εἰκόνας τής Καστοριάς*, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. Ε' (1969), σ. 303 κ.έ.

ζωγραφική του ίδιου θέματος από ένα ζωγράφο, πού δρᾶ στό β' μισό του 15ου αἰ. καί πού ταξιθεύει ἀπό τήν Πελοπόννησο στήν Κρήτη καί ἀπό τήν Κρήτη στήν Αἰτωλία καί τήν Ἥπειρο, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἐνδεικτική γιά τόν τρόπο διάδοσης τῶν κρητικῶν προτύπων στήν ἡπειρωτική Ἑλλάδα.

Στήν ἐρειπωμένη σήμερα ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Πατέρων στά Ἀπάνω Φλώρια Σελίνου τῆς Κρήτης ἡ παράσταση εἶναι ὁμοια μέ ἐκείνη τῶν κρητικῶν εἰκόνων τῆς ομάδας Α'. Ἀντίθετα, στή μονή Μυρτιάς τό πρότυπο εἶναι τελειῶς διαφορετικό, πλησιέστερο στά παλαιολόγια δείγματα, ἐφόσον ἡ σύνθεση πού δέν περιλαμβάνει τό τραπέζι μέ τά σκευῆ ἀρθρώνεται γύρω ἀπό τή μορφή τῆς λεχῶς. Στίς τοιχογραφίες τῆς Παναγίας τῆς Κάτω Μερόπης στό Πωγώνι ὁ Διγενής ἐπανέρχεται στό κρητικό πρότυπο· στήν παράσταση αὐτή μάλιστα πέρα ἀπό τά κοινά εἰκονογραφικά στοιχεῖα διαπιστώνουμε μιᾶ ἐπιστροφή στούς τρόπους τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς τοῦ α' μισοῦ τοῦ 15ου αἰ.: οἱ μορφές τῶν κοριτσιῶν εἶναι πιό λεπτές καί λυγρές, μέ μικρά κεφάλια καί θυμίζουν ἐκείνες τῆς εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου καθὼς καί τῆς τοιχογραφίας στό κλίτος τῆς Παναγίας στό Βαλσαμόνερο (βλ. ἀρ. κατ. 16). Ἡ Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου ὑποθέτει ὅτι οἱ τοιχογραφίες αὐτές χρονολογοῦνται πρὶν ἀπό ἐκείνες τῆς μονῆς Μυρτιάς.

19. Κρήτη. Ἀπάνω Φλώρια Σελίνου. Ἁγιοι Πατέρες. Γέννηση τῆς Παναγίας. Χρονολογία ἀπό ἐπιγραφή 1462.

Βιβλιογραφία: Μ. Β α σ ι λ ἄ κ η - Μ α υ ρ α κ ἄ κ η, Ὁ ζωγράφος Ξένος Διγενῆς καί ἡ ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Πατέρων στά Ἀπάνω Φλώρια Σελίνου τῆς Κρήτης. Πεπραγμένα Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Β', Ἀθήνα 1981, σ. 567, πίν. 154.

20. Ἥπειρος. Πωγώνι. Κάτω Μερόπη. Γέννηση τῆς Παναγίας. Χρονολογία ἀπό ἐπιγραφή 1493 (;) (Εἰκ. 18).

Βιβλιογραφία: Π. Β ο κ ο τ ὀ π ο υ λ ο ς, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 256-257, Πίν. 260. Ὁ ἴ δ ι ο ς, Βαῖφορος, σ. 319, σημ. 38. Μ. Ἀ χ ε ι μ ἄ σ τ ο υ - Π ο τ α μ ι ἄ ν ο υ, Ἡ μονή τῶν Φιλανθρωπῶν καί ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς, Ἀθήνα 1983, σ. 233, σημ. 46.

Τοιχογραφίες Ἁγίου Ὅρους καί Μετεώρων

Ὁ Θεοφάνης εἰσάγει τό κρητικό πρότυπο στίς ἐκκλησίες τοῦ Ἁγίου Ὅρους καί στά Μετέωρα. Στίς περισσότερες θά συναντήσουμε μιᾶ παραλλαγή τοῦ σχήματος αὐτοῦ μέ μόνιμες καί σταθερές διαφορές στήν ἀπόδοση τῶν κτιρίων, στή θέση τοῦ λίκνου, ἐνῶ ἄλλοῦ προστίθεται τό λουτρό.

Στίς τοιχογραφίες αὐτές ἡ σύνθεση ἀρθρώνεται γύρω ἀπό τό τραπέζι μέ διάφορες παραλλαγές στή θέση τῆς κλίνης ἢ στόν ἀριθμό τῶν θεραπεινίδων. Ἡ πιό συγγενική παράσταση εἶναι ἐκείνη τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Λαύρας ὅπως φαίνεται στό συγκριτικό πίνακα. Τό γεγονός ὅτι τό

θέμα περιλαμβάνεται στην εξέιστόρηση μεγάλων κύκλων πού αποτελούνται από πολλές μικρές σκηνές αφαιρεί από τή σκηνή τό μνημειακό χαρακτήρα πού αὐτή ἔχει στίς κρητικές τοιχογραφίες τοῦ Βαλσαμόνερου, καθώς καί

Εἰκ. 18. Πωγώνι. Κάτω Μερόπη. Γέννηση τῆς Παναγίας, τοῦ Ξένου Διγενῆ (ἀρ. κατ. 20).

στίς κρητικές εἰκόνες τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ 15ου αἰ. καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ.

Στίς τοιχογραφίες, πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι δέν ἀνήκουν στό ἄμεσο περιβάλλον τοῦ Θεοφάνη, ὅπως στίς μονές Ξενοφώντος, Διονυσίου καί Δοχειαρίου, συναντοῦμε παραλλαγές τοῦ κρητικοῦ προτύπου μέ διαφορές στόν ἀριθμό τῶν κοριτσιῶν, στή θέση τῆς κλίνης τῆς λεχῶς πού μετατίθεται στά δεξιὰ καί στήν προσθήκη τοῦ λουτροῦ πού δέ συναντοῦμε στή σειρά τῶν κρητικῶν εἰκόνων τῆς ομάδας Α΄. Στά δεξιὰ ἀκόμη τοποθετεῖται ἡ κλί-

νη και στην τοιχογραφία της Τράπεζας της Λαύρας από το Θεοφάνη.

Τέλος, είναι αξιοσημείωτο ότι στις ηπειρώτικες τοιχογραφίες της μονής των Φιλανθρωπινών³⁶ και της μονής Ντίλιου³⁷ στο νησί των Ίωαννίνων ο κρητικός αυτός τύπος της Γέννησης της Παναγίας δέ βρίσκει καμία απήχηση, καθώς οι ζωγράφοι προτιμούν μία σύνθεση που ανάγεται σε διαφορετικό, παλαιολόγειο πρότυπο. Ἀκόμη και στα Μετέωρα, στη μονή

Είκ. 19. Μεγάλο Μετέωρο (1552). Γέννηση του Προδρόμου (άρ. κατ. 34).

Βαρλαάμ-παρεκκλήσι Τριών Ἱεραρχῶν (1637), ἡ σύνθεση προέρχεται ἀπὸ τελείως διαφορετικό πρότυπο³⁸.

Μονή τῆς Λαύρας. Καθολικό. Θεοφάνης, 1535:

21. Γέννηση τοῦ Προδρόμου (Millet, Athos, πίν. 130, 1. Γιὰ τίς τοιχογραφίες βλ. Chatzidakis, Théophane, σ. 317 κ.έ.).

Μονή τῆς Λαύρας. Τράπεζα. Θεοφάνης (ἀπόδοση), 1536 (:) (Chatzidakis, ὅ.π., σ. 319 κ.έ.):

22. Γέννηση τῆς Παναγίας μέσα σέ κύκλο τῆς ζωῆς τῆς (Millet, ὅ.π., πίν. 140, 2).

36. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, ὅ.π., σ. 50-51, πίν. 30α.

37. Θ. Λίβα-Ξανθάκη, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Ντίλιου, ἔκδ. Ἐταιρείας Ἠπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1980, σ. 121-122, είκ. 49.

38. Καλοκύρης, Θεοτόκος, πίν. 113.

23. Γέννηση τῆς Παναγίας μέσα σέ κύκλο τοῦ Ἄκαθίστου (ὀ.π., πίν. 146, 2).

24. Γέννηση τοῦ Προδρόμου (ὀ.π., πίν. 142, 2).

Μολυβοκκλησιά. Θεοφάνης (:), 1536:

25. Γέννηση τῆς Παναγίας (ὀ.π., πίν. 157, 3). Βλ. καί Chatzidakis, ὀ.π., σ. 322).

Μονή Ξενοφώντος, 1544:

26. Γέννηση τῆς Παναγίας (Millet, ὀ.π., πίν. 182, 3).

27. Γέννηση τοῦ Προδρόμου (ὀ.π., πίν. 183, 2).

Μονή Διονυσίου. Καθολικό. Κρητικός ζωγράφος Ζώρξης, 1547 (Chatzidakis, Contribution, σ. 19):

28. Γέννηση τῆς Παναγίας (Millet, ὀ.π., πίν. 204, 1).

29. Γέννηση τοῦ Προδρόμου (ὀ.π., πίν. 205, 1).

Μονή Διονυσίου. Τράπεζα:

30. Γέννηση τοῦ Προδρόμου (ὀ.π., πίν. 212, 3).

Μονή Δοχειαρίου. 1568:

31. Γέννηση τῆς Παναγίας (ὀ.π., πίν. 227, 1).

32. Γέννηση τοῦ Προδρόμου (ὀ.π., πίν. 225, 2).

Μεγάλο Μετέωρο. Ἐποδίδεται στὸν κύκλο τοῦ Θεοφάνη, 1552 (Chatzidakis, Théophane, σ. 321):

33. Γέννηση τῆς Παναγίας (ἀδημοσίευτη, φωτογραφία Βυζαντινοῦ Μουσείου).

34. Γέννηση τοῦ Προδρόμου (ἀδημοσίευτη, φωτογραφία Βυζαντινοῦ Μουσείου) (Εἰκ. 19).

IV. Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΠΡΟΤΥΠΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΤΥΠΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΙΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Ἡ εἰκονογραφία τοῦ θέματος ἔχει μελετηθεῖ διεξοδικά γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ στό ἔργο τῆς J. Lafontaine-Dosogne³⁹. Στὴν περίοδο τῶν Παλαιολόγων, χωρὶς νὰ ἔχει τυποποιηθεῖ, ἡ σκηνὴ ἀποδίδεται μὲ ποικιλία

39. Βλ. σημ. 1.

καί ἐλευθερία σύμφωνα μέ τά γνωστά αισθητικά πρότυπα τῆς ἐποχῆς. Τό κεντρικό θέμα τῆς σύνθεσης εἶναι ἡ λεχώ στό κρεβάτι. Συμπληρωματικά ἐπεισόδια μέ συμμετοχή περισσότερων προσώπων πλαισιώνουν τή λεχώ καί προσδίδουν συχνά ἕνα γραφικό χαρακτήρα στήν παράσταση. Μέ διάθεση ρεαλιστική ἀπεικονίζονται συχνά οἱ θεραπευτὲς πού ὑποβαστάζουν τή λεχώ, οἱ κοπέλες-ἐπισκέπτριες πού φέρνουν δῶρα, καθὼς καί ἡ σκηνή τοῦ λουτροῦ. Ὁ Εὐαγγελισμός τοῦ Ἰωσήφ καί ὁ Ἄσπασμος ἀποτελοῦν καί αὐτά συμπληρωματικά στοιχεῖα, πού ἔρχονται νά τονίσουν τόν ἀφηγηματικό κυρίως χαρακτήρα τῶν παραστάσεων αὐτῶν. Οἱ σκηνές αὐτές διεξάγονται συνήθως μπροστά ἀπό πολύπλοκα κτίρια, ἀνάμεσα σέ χαμηλούς τοίχους ἢ κάτω ἀπό ὑφάσματα πού σκεπάζουν τίς στέγες· εἶναι στοιχεῖα πού βοηθοῦν στή διάκριση τῶν πολλαπλῶν ἐπιπέδων καί τῶν διαφορετικῶν στιγμῶν τῆς ἀφήγησης. Ἡ J. Lafontaine-Dosogne διακρίνει δύο τύπους στήν ἐποχή αὐτή: τήν πολυπρόσωπη καί τήν ὀλιγοπρόσωπη σύνθεση⁴⁰.

Οἱ πολυπρόσωπες συνθέσεις ἐπικρατοῦν στίς περισσότερες γνωστές παραστάσεις τοῦ 14ου αἰ., ὅπως στίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου στό Arilje, στήν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας, στή Studenića καί στή Μονή τῆς Χώρας⁴¹. Ἀντίθετα, ἡ ὀλιγοπρόσωπη σύνθεση πού ἐντοπίζεται στό Δαφνί καί στίς τοιχογραφίες τῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Κιέβου⁴² στόν 11ο αἰώνα εἶναι πολύ πιό σπάνια· τή συναντοῦμε σέ δύο σημαντικά μνημεῖα τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 13ου αἰώνα πού ἔχουν καί ἀρκετές ἄλλες συγγένειες μεταξύ τους: στό Gradac⁴³ καί στό πρῶτο στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρά⁴⁴. Τά στοιχεῖα ὡστόσο πού ξεχωρίζουν τήν ὁμάδα τῶν

40. Lafontaine-Dosogne (1975), σ. 174.

41. W. Volbach - J. Lafontaine-Dosogne, *Propyläen Kunstgeschichte, Byzanz und der christliche Osten*, Βερολίνο 1968, εἰκ. 242 (Arilje). Millet, *Mistra*, 1. 2, πίν. 127.1 (Περίβλεπτος). Millet-Frolow, III, πίν. 1.2 (Περίβλεπτος Ἀχρίδας), πίν. 60.1 (Studenića). Στά παραδείγματα τῆς Lafontaine-Dosogne (1965), σ. 105 κ.έ., πρέπει νά προστεθοῦν καί ἡ τοιχογραφία ἀπό τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους Θεσσαλονίκης (A. Xynopoulos, *Les fresques de l'église des Saints-Apôtres à Thessalonique, Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Βενετία 1971, σ. 86, εἰκ. 8), ἡ τοιχογραφία ἀπό τό παρεκκλήσι τοῦ Προδρόμου στήν Ἁγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας (G. Subotić, *Le peintre d'Ochrid Konstantin et son fils Jean, Zograph 5* (1974), σ. 47, εἰκ. στή σ. 46) καί ἡ τοιχογραφία ἀπό τή μονή Προδρόμου Σερρών (1345-1355) (Ἁ. Ξυγγόπουλος, *Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ Μονῆς Προδρόμου παρά τὰς Σέρρας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 29-30, πίν. 26). Γιά τήν ἀπόδοση τοῦ χώρου στά χρόνια τῶν Παλαιολόγων βλ. T. Velmans, *Le rôle du décor architectural et la représentation de l'espace dans la peinture des Paléologues*, CA XIV (1964), σ. 202-206.

42. Lafontaine-Dosogne (1965), εἰκ. 57. Gr. Longvin, *Sofija Kievskajja*, Κιέβο 1971, εἰκ. 156.

43. Millet-Frolow, II, πίν. 61.1.

44. Μ. Χατζηδάκης, *Νεώτερα γιά τήν ἱστορία καί τήν τέχνη τῆς Μητρό-*

παραστάσεων του 15ου αι. από τις προηγούμενες είναι σημαντικά: η απόδοση του χώρου και η οργάνωση της σύνθεσης διαφέρουν ριζικά, καθώς τείνουν σε μία στατική και ισορροπημένη απεικόνιση που δεν έχει πλέον σχέση με το δυναμισμό που προέκυπτε από τη σύγκρουση ή την αντιπαράθεση των πολλαπλών επιπέδων στις παλαιολόγιες συνθέσεις. Κέντρο γίνεται το μεγάλο ορθογώνιο τραπέζι γύρω από το οποίο τοποθετούνται τα πρόσωπα της σκηνής. Ο πόλος της παλαιολόγιας σύνθεσης, ή λεχώ στο κρεβάτι, μετατίθεται από το κέντρο στο πλάι αριστερά και εξισορροπείται με την τοποθέτηση της ανδρικής μορφής, ὄρθιας (Ίωακείμ) ή καθιστής (Ζαχαρίας), στο δεξιό μέρος της παράστασης. Ο αριθμός των θεραπεινίδων περιορίζεται (τρεις) και σταθεροποιείται: αποκτούν σημαντική θέση μέσα στη σύνθεση, καθώς εμφανίζονται στη σειρά πίσω από το τραπέζι και προχωρούν προς τη λεχώ κρατώντας σκεύη-προσφορές. Τέλος, ο σκηνικός χώρος δηλώνεται σταθερά από δύο κτίρια στα πλάγια που ενώνει τείχος. Αν διερευνήσουμε ωστόσο τις παλαιολόγιες συνθέσεις θα διαπιστώσουμε ότι αρκετά από τα παραπάνω στοιχεία του κρητικού προτύπου αποτελούν μέρος του εικονογραφικού λεξιλογίου των προηγούμενων εποχών, όχι μόνο στη σκηνή αυτή αλλά και σε άλλες. Η θέση τους και ο ρόλος τους στη σύνθεση ωστόσο είναι τελείως διαφορετικά.

Το ξύλινο σκαλιστό τραπέζι με διάφορα μικρά σκεύη μās είναι γνωστό στις τοιχογραφίες της Bogorodića-Ljeviska στο Prizren στη σκηνή της Γέννησης του Ἁγίου Νικολάου⁴⁵. Πολύ μικρότερο σε σχέση με το μέγεθος των προσώπων, χρησιμεύει κυρίως για το διαχωρισμό του κεντρικού θέματος που είναι η λεχώ στο κρεβάτι από το δευτερεύον επεισόδιο του λουτροῦ. Στη Μονή της Χώρας⁴⁶ το ξύλινο τραπέζι παριστάνεται λοξά και πίσω από την κλίνη της λεχῶς, ὅπως και στις τοιχογραφίες στο Βατοπέδι⁴⁷. Το μέγεθος του ἄλλωστε το προσδιορίζει ως δευτερεύον στοιχείο της σύνθεσης. Η ἀπαθής στάση της λεχῶς κατάγεται από την αντίστοιχη στάση της σε γνωστά μνημεῖα του 11ου αι., ὅπως το Δαφνί και η Ἁγία Σοφία του Κιέβου⁴⁸, στάση που συναντᾶται σπανιότερα στην παλαιολόγια εποχή, ὅπου η λεχώ ζωγραφίζεται είτε ξαπλωμένη στο κρεβάτι είτε νά τή συγκρατοῦν από πίσω οἱ θεραπεινίδες. Η συνήθης στάση της στην εἰκόνα μας (στοιχείο *Ια*) είναι ὅμοια με ἐκείνη που συναντοῦμε στο Gradač και στη

πολης του Μυστρά, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-1979), σ. 162, πίν. 49 β (νέα χρονολόγηση στα 1270-1285).

45. V. Djurić-Sv. Mandić-Sv. Radojčić-G. Babić, Bogorodića Ljeviska, Βελιγράδι 1975, πίν. XXXII.

46. Underwood, Kariye, 2, πίν. 98.

47. Millet, Athos, πίν. 88.1.

48. Βλ. σημ. 42.

Μητρόπολη του Μυστρά⁴⁹. Ὁ καθισμένος Ζαχαρίας πού γράφει στήν πινακίδα εἶναι γνωστός ἀπό τίς παραστάσεις τῆς Γέννησης τοῦ Προδρόμου στήν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας (παρεκκλήσι τοῦ Προδρόμου) καί τῆς μονῆς Προδρόμου Σερρών⁵⁰. Ὁ ἀριθμός τῶν θεραπεινίδων περιορίζεται στίς τοιχογραφίες στό Gradač καί στή Μητρόπολη τοῦ Μυστρά⁵¹. Ἡ θεραπεινίδα μέ τό ριπίδιο ὑπάρχει στίς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στό Peč, στή Studenića, στή Bogorodića-Ljeviska στό Prizren καί στήν Περίβλεπτο τῆς Ἀχρίδας, γνωστή καί ἀπό μικρογραφία στό χειρόγραφο τοῦ Κοκκινοβάφου⁵². Τέλος, ὁ τύπος τῶν κτιρίων εἶναι ἤδη γνωστός ἀπό ἄλλες σκηνές τῆς παλαιολόγιας ζωγραφικῆς. Ὁ τύπος τοῦ πυργωτοῦ κτιρίου μέ τό κουβούκλιο (στοιχεῖο *IIβ*) χρησιμοποιεῖται σέ εἰκόνες τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καί τῆς Κοίμησις⁵³, στά ψηφιδωτά τῆς Μονῆς τῆς Χώρας στή σκηνή «Ἡ πρός τόν Ἰωσήφ παράδοσις»⁵⁴, στόν Ἅγιο Νικήτα στό Cučer καί στή Studenića⁵⁵. Τό ἀριστερό κτίριο, μέ τή μεγάλη εἴσοδο μέ τούς δύο κιλίβαντες πού στηρίζουν μικρό ὑπόστεγο (στοιχεῖο *IIα*), συναντοῦμε τέλος πάλι στή Μονή τῆς Χώρας στή σκηνή τῆς Κολακειάς τῆς Παναγίας⁵⁶.

Ἄν στά παραπάνω παραδείγματα δείξαμε ὅτι πολλά στοιχεῖα τῆς σύνθεσης τῆς ομάδας τῶν κρητικῶν εἰκόνων εἶναι γνωστά καί χρησιμοποιοῦνται στήν παλαιολόγια ζωγραφική τοῦ 14ου αἰ., μιά ἀναλογία στήν ἴδια τή σύνθεση μποροῦμε νά διαπιστώσουμε στίς ὀλιγοπρόσωπες παραστάσεις τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας ἀπό τό β' μισό τοῦ 13ου αἰ. καί μάλιστα πρὶν ἀπό τήν περίοδο τῆς ἀκμῆς τῶν ἐργαστηρίων τοῦ τέλους τοῦ 13ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰ., ἔργο τῶν ὁποίων εἶναι τά παραπάνω παραδείγματα. Στή Μητρόπολη τοῦ Μυστρά καί στό Gradač (1276) κοινά στοιχεῖα εἶναι, ἐκτός ἀπό τόν ἀριθμό τῶν προσώπων πού συμμετέχουν στήν παράσταση, ἡ τοποθέτηση τῆς λεχῶς στήν κλίνη στά ἀριστερά καί ἡ παρατακτική ἀπει-

49. Βλ. σημ. 43, 44.

50. Ἡ μορφή του παρουσιάζεται στή σκηνή πρὶν ἀπό ἐκείνη τοῦ Ἰωακείμ στή Γέννηση τῆς Παναγίας, γνωστή μόνο ἀπό τό 14ο αἰ. καί ἔπειτα, Lafontaine-Dosogne (1965), σ. 99 καί σημ. 1, ἡ ἰδία (1975), σ. 174, βλ. καί παραπάνω σημ. 41.

51. Στίς ἄλλες παραστάσεις ὁ ἀριθμός τους ἀλλάζει· παριστάνονται σέ διάφορες θέσεις καί στάσεις, συχνά ἀνά ζεύγη. Ἡ παρουσία τους ἀπηρεῖ ἔθιμα τῆς αὐλῆς. Lafontaine-Dosogne (1975), σ. 176 καί σημ. 73, 74. Babić (ὄπως στή σημ. 1), σ. 174.

52. Βλ. παραπάνω σημ. 41, 45.

53. O. Wulff-M. Alpatov, Denkmäler der Ikonenmalerei, Hellebrau bei Dresden 1925, εἰκ. 45 (Εὐαγγελισμός), 60 (Κοίμησις 15ου αἰ.), βλ. καί Chatzidakis, Débuts, σ. 177.

54. Underwood, Kariye, 2, εἰκ. 146, 148 (ἀρ. 18, 99).

55. Millet-Frolow, III, πίν. 37.1 (Cučer, Ὁ ἐν Κανῶ γάμος), 57.3 (Studenića, εὐαγγελιστής Μάρκος).

56. Underwood, Kariye, 2, εἰκ. 108, 114.

κόνιση τῶν τριῶν θεραπεινίδων ἢ ἐπισκεπτριῶν. Ὑπάρχουν ὥστόσο καί μερικές ἀξιοσημειώτες διαφορές. Πρώτη καί σημαντικότερη ἡ ἀπουσία τοῦ τραπεζιοῦ· στή θέση του ὥστόσο βρίσκεται ἕνας χαμηλός τοῖχος, πίσω ἀπό τόν ὁποῖο προβάλλουν οἱ τρεῖς ἐπισκέπτριες. Πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ τοῖχος ἔχει ἕνα ὀρθογώνιο σχῆμα ὅπως ἀντίστοιχα ὀρθογώνιο εἶναι καί τόν σχῆμα τοῦ τραπεζιοῦ. Δεύτερον, οἱ κοπέλες δέν κρατοῦν προσφορές, μόνο ἡ τελευταία κρατεῖ ριπίδιο. Τέλος, ὑπάρχει ἕνα μόνο κτίριο στά ἀριστερά.

Παραλλαγές τοῦ προτύπου αὐτοῦ συναντοῦμε καί σέ μερικές παραστάσεις τοῦ 14ου αἰ., ὅσες μᾶς εἶναι γνωστές ἀπό τίς ἐκκλησίες τῆς Κρήτης. Σέ δύο ἐκκλησίες τοῦ 14ου αἰ. στό Ἄμαρι, στόν Ἅγιο Γεώργιο (1347;) καί στήν Παναγία τοῦ Σμιλέ (14ος αἰ.;)⁵⁷, ἡ σύνθεση ὁργανώνεται μέ συμμετοχή μικροῦ ἀριθμοῦ προσώπων καί κέντρο τή λεχώ, χωρίς τήν παρεμβολή τραπεζιοῦ. Τά λίγα πρόσωπα συνωστίζονται, τό λουτρό ὥστόσο, ἀπό ἔλλειψη χώρου ἴσως, παραλείπεται. Ὁ ἀπλουστευτικός χαρακτήρας τῆς εἰκονογράφησης τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν μᾶς ἀπομακρύνει ἀπό ὁποιαδήποτε δυνατή προσέγγιση μέ τίς εἰκόνες τοῦ 15ου αἰ. Οἱ τοιχογραφίες στή μονή Κερᾶς Καρδιώτισσας Πεδιάδος (ἀρχές 14ου αἰ.)⁵⁸ μᾶς προσφέρουν ἀκόμη ἕνα δείγμα πιθανοῦ προτύπου τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας, ὅπου ἐπαναλαμβάνεται ἕνας τύπος παρόμοιος μέ ἐκεῖνον τοῦ Gradač καί τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρᾶ. Κοινά εἶναι τά παρακάτω στοιχεῖα:

1. Ἡ Ἄννα ἐπάνω στήν κλίνη τοποθετεῖται στά ἀριστερά καί ἀνακάθεται τυλιγμένη στό μαφόρι της.

2. Ἡ θέση καί τό μέγεθος τοῦ λίκνου κατέχουν θέση ἀντίστοιχη μέ τό τραπέζι στίς παραστάσεις τῆς σειρᾶς τῶν εἰκόνων.

3. Ὁ ἀριθμός τῶν προσώπων (ἔξι) καί ὁ τρόπος πού παρατάσσονται οἱ τρεῖς ἐπισκέπτριες.

4. Ἡ θεραπεινίδα στά δεξιά ἔχει τή θέση πού θά πάρει ὁ Ζαχαρίας. Γνέθει καί κουνάει τό λίκνο μέ τό πόδι της, ὅπως στίς παραστάσεις τῆς ὁμάδας Α'.

5. Τά δύο κτίρια στίς ἄκρες πού συνδέονται μέ ὕφασμα.

Ἄλλά τό συγγενέστερο ἀπό κάθε ἄποψη δείγμα στήν εἰκονογραφία τῶν κρητικῶν εἰκόνων τοῦ 15ου αἰ. εἶναι ἡ παράσταση τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας στίς τοιχογραφίες τοῦ νότιου κλίτους τῆς Παναγίας τῆς Κερᾶς στήν

57. Καλοκύρης, Τοιχογραφίαί, πίν. XCVI 1. Kalokyris, Crete, σ. 122, εἰκ. BW 80.

58. Μπορμπουδάκης, Βυζαντινά καί μεσαιωνικά μνημεῖα τῆς Κρήτης, Κρητ. Χρον. ΚΕ' (1973), πίν. Κ' (Κερά Καρδιώτισσα Πεδιάδος· ἡ τοιχογραφία ἔχει ἀποτοιχιστεῖ καί βρίσκεται στό Ἱστορικό Μουσεῖο τοῦ Ἡρακλείου).

Είκ. 20. Κριτσά. Παναγία Κερά. Νότιο κλίτος. Γέννηση τῆς Παναγίας.

Κριτσά⁵⁹ (Εικ. 20). Ἡ χρονολογία τοῦ στρώματος αὐτοῦ τῶν τοιχογραφιῶν παραμένει ἀσαφής, ὥστόσο ἀρκετές ἐνδείξεις πείθουν γιά μιὰ χρονολόγησή τους στά τέλη τοῦ 13ου αἰ. (μετά τό 1292) ἤ στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ., ὅταν ἤδη ἡ Κρήτη βρίσκεται κάτω ἀπό βενετική κυριαρχία⁶⁰.

Τό τραπέζι ἀποτελεῖ τό κύριο στοιχεῖο πού γύρω του διαρθρώνεται ἡ σύνθεση. Ὁ ἀριθμός τῶν προσώπων ἀλλά καί ἡ θέση τους στή σύνθεση εἶναι ἀνάλογη μέ ἐκεῖνη τῶν κρητικῶν εἰκόνων. Ἡ ἀγία Ἄννα στά ἀριστερά, ἄν καί πολύ καταστραμμένη, φαίνεται ὅτι ἀνακάθεται ἐπάνω σέ κρεβάτι μέ στῶμα καί συγγενεῦει ἔτσι μέ τόν τύπο *Ia*. Οἱ τρεῖς κοπέλες μέ προσφορές ἐμφανίζονται παρατακτικά πίσω ἀπό τό τραπέζι, ἔχουν ὅμως διαφορετικές στάσεις καί διαφορετικοῦ τύπου φορέματα ἀπό ἐκεῖνα πού συναντοῦμε στόν κύκλο τῶν παραστάσεων τοῦ 15ου αἰ. Δευτερεύοντα ἐπεισόδια δέν ὑπάρχουν, ἐμφανίζεται ὅμως ἡ μικρή θεραπαινίδα πού κρατεῖ ἐδῶ, ἀντί γιά ριπίδιο, κλαριά δέντρου πίσω ἀπό τό προσκεφάλι τῆς λεχῶς. Τά κτίρια τέλος τοποθετοῦνται στά πλάγια ἀλλά σέ διαφορετική ἀρχιτεκτονική ἀπόδοση ἀπό τίς εἰκόνες τῆς ὁμάδας Α' τοῦ 15ου αἰ. Ὁ τύπος ὥστόσο τοῦ ἀριστεροῦ κτιρίου (μονόχωρο μέ ἡμικυλινδρική στέγη) ἀποτελεῖ ἕνα ἀξιοσημείωτο στοιχεῖο ὁμοιότητας μέ τήν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Εἰκ. 1 καί 20) (στοιχεῖο *IIδ*). Ἰσχυρότερο ἀκόμη ἐμφανίζεται ἕνα δεύτερο στοιχεῖο ὁμοιότητας μέ τήν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Εἶναι τό λευκό τραπεζομάντηλο ἐπάνω στό τραπέζι, πού δέν ὑπάρχει σέ ἄλλες παραστάσεις Γέννησης καί πού στήν Κριτσά ὥστόσο τό συναντοῦμε στό Μυστικό Δεῖπνο καί στό Συμπόσιο τοῦ Ἡρώδη⁶¹. Γιά τή χρήση αὐτοῦ τοῦ εἶδους τοῦ τραπεζομάντηλου ἔχει σημειωθεῖ ἀπό τό Μ. Χατζηδάκη, μέ ἀφορμή παραστάσεις στρωμένου τραπεζιοῦ στή σκηνή τοῦ Δείπνου εἰς Ἑμμαούς ἀπό τό Θεοφάνη στή Λαύρα καί στή μονή Σταυρονικήτα καί στό Μυστικό Δεῖπνο τῆς Τράπεζας τῆς ἴδιας μονῆς, ὅτι πρόκειται γιά εἰσαγωγή δυτικῶν συνηθειῶν στήν κρητική ζωγραφική⁶². Καί ἴσως αὐτή ἡ ἀποψη νά ἐνισχύεται ἀπό τό γεγονός ὅτι πολύ νωρίτερα στίς τοιχογραφίες τῆς Κριτσᾶς διαπιστώνεται ἡ παρουσία σημαντικῶν δυτικῶν ἐπιδράσεων, ὄχι μόνο στήν εἰκονογραφία ἀλλά καί στήν ἐπιλογή τῶν ἀγίων, ἐφόσον μεταξύ ἄλλων παριστάνεται καί ὁ ἅγιος Φραγκίσκος τῆς Ἀσίζης⁶³.

59. Μ. Μπορμπουδάκης, Παναγία Κερά, Βυζαντινές τοιχογραφίες στήν Κριτσά, ἐκδ. Hannibal, Ἀθήνα 1983, εἰκ. 45.

60. Μπορμπουδάκης, ὅ.π., βλ. καί Στ. Παπαδάκη - Ökland, Ἡ Κερά τῆς Κριτσᾶς, ΑΔ 22 (1967): Μελέται, σ. 87-111.

61. Μπορμπουδάκης, ὅ.π., εἰκ. 31.

62. Chatzidakis, Théophane, σ. 332, εἰκ. 105, 54.

63. Μπορμπουδάκης, ὅ.π., εἰκ. 25, 38.

Μέ την παράσταση τώρα της Κριτσᾶς φαίνεται ότι τό πρότυπο εἶναι ἤδη γνωστό στήν Κρήτη στά τέλη τοῦ 13ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. Ἄλλά ἐνῶ μέ τά στοιχεῖα αὐτά γίνεται φανερό ότι τό παράδειγμα τῆς Κριτσᾶς ἀποτελεῖ ἕως τώρα τό μόνο γνωστό στόν ἑλλαδικό χῶρο δείγμα τοῦ προτύπου πού συναντοῦμε στίς εἰκόνες τοῦ 15ου αἰ., μέ κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα τόν ἀριθμό τῶν προσώπων καί τήν ὀργάνωση τῆς σύνθεσης γύρω ἀπό ἕνα ὀρθογώνιο τραπέζι, ἕνα ἄλλο δείγμα πού συναντοῦμε σέ παραστάσεις τῆς ἰταλικῆς ζωγραφικῆς μπορεῖ νά εἶναι διδακτικό τουλάχιστον γιά τή διάδοσή του. Πράγματι, σέ μερικά λατινικά χειρόγραφα ἀπό τήν ομάδα τῆς Bologna (τέλος 13ου - ἀρχές 14ου αἰ.)⁶⁴ συναντοῦμε τόν κεντρικό πυρήνα τῆς σύνθεσης τῶν εἰκόνων τοῦ 15ου αἰ. Τό συγγενέστερο παράδειγμα βρίσκεται στό χειρόγραφο τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης στό Παρίσι γνωστό ὡς Smith-Lesouëf (Εἰκ. 21)⁶⁵. Τό τραπέζι ἀποτελεῖ τόν κεντρικό ἄξονα τῆς σύνθεσης ἐνῶ ὁ ἀριθμός καί ἡ διάταξη τῶν προσώπων ἀντιστοιχεῖ μέ ἐκεῖνη τῶν παραστάσεων τοῦ 15ου αἰ. Τά χειρόγραφα αὐτά ξεχωρίζουν γιά τίς βυζαντινές ἐπιδράσεις πού ἔχουν δεχθεῖ καί χρονολογοῦνται στήν ἴδια ἐποχή μέ τίς τοιχογραφίες πού μᾶς ἀπασχόλησαν ἀπό τήν Κριτσά, δηλαδή στό τέλος τοῦ 13ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ.

Ἐάν τώρα προσπαθήσουμε νά συνδέσουμε τά στοιχεῖα ὁμοιότητας τῆς τοιχογραφίας τῆς Κριτσᾶς μέ τόν κύκλο τῶν κρητικῶν παραστάσεων τοῦ 15ου αἰ. γενικά καί εἰδικότερα μέ τήν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, καθώς καί μέ ἐκεῖνα πού ἔχουμε ἤδη ἐπισημάνει στά χειρόγραφα τῆς ὁμάδας τῆς Bologna, θά ὀδηγηθοῦμε σέ μερικές πιθανές ὑποθέσεις σχετικές μέ τή δημιουργία καί τή διάδοση τοῦ τύπου αὐτοῦ τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας ἢ/καί τοῦ Προδρόμου καθώς καί τή θέση τῆς εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου μέσα στόν κύκλο τῶν γνωστῶν μας παραστάσεων.

Γ'. Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ὅπως εἶδαμε προηγουμένως ἡ εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου παρουσιάζει μερικές διαφορές σημαντικές, εἰκονογραφικές ἰδιομορφίες, πού δείχνουν ότι ἐδῶ ὁ ζωγράφος εἶτε ἀγνοεῖ τό πρότυπο εἶτε ἀκολουθεῖ μιά παραλλαγή του. Τά στοιχεῖα αὐτά, πού ἀποτελοῦν τίς διαφορές τῆς εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου σέ σχέση μέ τόν κύκλο τῶν εἰκόνων μέσα στόν ὀ-

64. La fontaine - Dosogne (1965), II, σ. 90 κ.έ., εἰκ. 40. T. Velmans, Deux manuscrits enluminés inédits et les influences réciproques entre Byzance et l'Italie au XIVe siècle, CA XX (1970), σ. 207-233, εἰκ. 5, 6.

65. Velmans, ὀ.π., σ. 212, εἰκ. 5.

Εικ. 21. Παρίσι. Έθνική Βιβλιοθήκη. Χειρόγραφο Smith-Lesouéff, 21, φ. 13 V
Γέννηση τής Παναγίας.

ποῖο ἐγγράφεται καί ἡ ἴδια, δέν εἶναι, ὅπως θά δοῦμε, καινοτομίες τοῦ ζωγράφου. Προσφέρουν πρόσθετες ἐνδείξεις γιά μιά ἀκριβέστερη χρονολογική τοποθέτηση αὐτοῦ τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου.

Τά διαφορετικά στοιχεῖα πού θά ἐξετάσουμε τώρα εἶναι τά παρακάτω:

1. Ἡ στάση καί ἡ χειρονομία τῆς λεχῶς (στοιχεῖο 2β).

2. Τό τραπεζομάντηλο ἐπάνω στό τραπέζι (στοιχείο 3β).
3. Ἡ ὄρθια στάση τῆς θερααινίδας πλάι στό λίκνο (στοιχείο 9γ).
4. Ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος τῶν δύο κτιρίων (στοιχεῖα 11γ, δ).

1. Ἡ στάση καί ἡ χειρονομία τῆς λεχῶς στήν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Εἰκ. 3) ἀποτελοῦν τό μοναδικό δεῖγμα ὅλης τῆς σειρᾶς τῶν παραστάσεων τοῦ 15ου αἰ. ἀλλά καί στήν προηγούμενη εἰκονογραφία τῆς σκηνῆς ἡ στάση αὐτή εἶναι ἀρκετά σπάνια ἀπ' ὅσο μπορούμε νά ξέρουμε. Τό ὕφασμα πού τῆς σκεπάζει τά πόδια συναντοῦμε στή Γέννηση τῆς Παναγίας σέ μνημεῖα ἀπό τό 12ο αἰ. κ.έ., ὅπως στό Nerezi, στή γεωργιανή τοιχογραφία στό Berturbani καί ἀργότερα στή Theraponte⁶⁶· στίς δύο τελευταῖες παραστάσεις μάλιστα πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἡ θέση τῶν χειρῶν τῆς λεχῶς εἶναι ἀντίστοιχη μέ ἐκείνη τῆς εἰκόνας μας, δηλαδή καί τά δύο χέρια εἶναι ἀπλωμένα κατά μήκος τοῦ σώματος. Ὅμοια θέση ἔχουν τά χέρια τῆς Ἄννας καί στήν παράσταση τῆς Γέννησης στή Μονή τῆς Χώρας⁶⁷, παράσταση πού παρουσιάζει ὅπως εἶδαμε καί ἄλλες ὁμοιότητες μέ τήν εἰκονογραφία τῆς εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (τραπέζι, ἀριθμός κτιρίων, τρεῖς θερααινίδες πίσω ἀπό τό τραπέζι, θερααινίδα μέ ριπίδιο). Ἀλλά ἀκόμη περισσότερο ἡ στάση τῆς Ἐλισάβετ στήν εἰκόνα μας συγγενεῖ μέ ἐκείνη τῆς Ἄννας στήν παράσταση τοῦ χειρογράφου Smith-Lesouëf (Εἰκ. 21), ὅπου τό ὕφασμα πού σκεπάζει τά πόδια τῆς λεχῶς ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπό μιά πετσέτα ἐπάνω στήν ὁποία ἔχει τοποθετηθεῖ μιά λεκάνη. Ἡ πρώτη κοπέλα ἄλλωστε στή μικρογραφία κρατεῖ ἕνα μικρό κανάτι καί ἐτοιμάζεται νά ρίξει νερό, ἐνῶ ἡ λεχῶ ἀπλώνει τά χέρια της γιά νά τά πλύνει. Ἔτσι στό λατινικό χειρόγραφο συγκεκριμενοποιεῖται μιά δράση πού σημασιοδοτεῖ καί τή στάση τῶν προσώπων. Ἡ ἀντίστοιχη στάση τῶν ἰδίων προσώπων στήν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου σημασιοδοτεῖται διαφορετικά, ἐφόσον τό μικρό κανάτι ἀπό λειτουργικό σκεῦος γίνεται προσφορά καί ἡ λεχῶ ὁ ἀποδέκτης της.

Εἶναι δύσκολο αὐτή τή στιγμή νά κάνουμε ὑποθέσεις γιά τή χρονική προτεραιότητα τῆς κάθε σκηνῆς, κάτι πού ἄλλωστε δέν ἔχει καί τόσο μεγάλη σημασία, μιά καί οἱ δύο ἐκδοχές τοῦ τύπου εἶναι ἐξίσου λογικές. Ὡστόσο, ἡ καθημερινότητα τοῦ ἐπεισοδίου στήν παράσταση τοῦ λατινικοῦ χειρογράφου μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀποτέλεσμα τῆς προσαρμογῆς τοῦ βυζαντινοῦ προτύπου στίς συνήθειες τῆς ἰταλικῆς ζωγραφικῆς τῆς ἐποχῆς. Πρέπει νά σημειωθεῖ πάντως ὅτι, ὅπως εἶναι σπάνια, ἄν ὄχι μοναδική, ἡ ἀπεικόνιση τοῦ «ἐπεισοδίου» αὐτοῦ στήν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μου-

66. Lafontaine-Dosogne (1965), πίν. XXI, εἰκ. 40.

67. Underwood, Kariye, 2, εἰκ. 98.

σειού, άλλο τόσο σπάνια είναι και η αντίστοιχη απεικόνισή του στά λατινικά χειρόγραφα.

2. Έπισημάναμε παραπάνω ότι τό τραπεζομάντηλο στό τραπέζι τῆς εικόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου συναντοῦμε στήν τοιχογραφία τῆς Κριτσῆς καί ἀργότερα στίς τοιχογραφίες τοῦ Θεοφάνη στή Λαύρα καί στή μονή Σταυρονικήτα⁶⁸· καί ἐάν ἐκεῖ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἀποτέλεσμα ἰταλικῶν ἐπιδράσεων, παραδείγματα σέ ἄλλες σκηνές, ὅπως στήν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρά, στό Λέσνοβο (1345) ἢ στό Μάρκο (1366-1371)⁶⁹, καθὼς καί σέ χειρόγραφα ὅπως τό Ἰβήρων 5⁷⁰ ἢ στήν εἰκόνα τῆς Φιλοξενίας τοῦ Μουσείου Μπενάκη⁷¹, πείθουν γιά τήν εὐρύτητα τῆς χρήσης τοῦ στήν παλαιολόγια ζωγραφική. Στίς εἰκόνες τῆς Γέννησης πού μᾶς ἀπασχολοῦν εἶναι σπανιότερο καί μόνο στά λίγα δείγματα τοῦ 17ου καί τοῦ 18ου αἰ. τό ξανασυναντοῦμε (ἀρ. κατ. 15, Εἰκ. 14).

Τέλος, στίς τοιχογραφίες τοῦ Χριστοῦ Σωτῆρος στή Σκότινα Πιερίας τοῦ 1618⁷², ὅπου συναντοῦμε μιά λαϊκότερη ἐκδοχή τοῦ κρητικοῦ εἰκονογραφικοῦ προτύπου πού πρέπει ὁ ζωγράφος νά τό δανείστηκε ἀπό τίς ἀγιορείτικες τοιχογραφίες τοῦ Θεοφάνη, τό τραπέζι ἔχει τραπεζομάντηλο ὅπως στήν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Τραπεζομάντηλο συναντοῦμε ἐπίσης στήν Καστοριά, στόν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ ἀρχοντος Θωμανοῦ (1656;) τοῦ ζωγράφου Νικολάου ἀπό τό Λινοτόπι⁷³.

3. Τή θεραπεινίδα σέ ὄρθια στάση πλάι στό λίκνο συναντοῦμε μόνο σέ παλιότερες παραστάσεις τοῦ θέματος, ὅπως στή Μονή τῆς Χώρας⁷⁴, μέ τή διαφορά ὅτι ἐκεῖ σκύβει καί ἐτοιμάζει τό λίκνο γιά νά δεχθεῖ τό βρέφος πού παριστάνεται μόνο στή σκηνή τοῦ λουτροῦ. Στό Μυστρά, στήν Περίβλεπτο καί στήν Ἁγία Σοφία⁷⁵, συνθέσεις διαφορετικές μέ κεντρικό ἄξονα

68. Βλ. παραπάνω, σ. 167.

69. G. Millet - T. Velmans, *La peinture du moyen age en Yougoslavie*, IV, Παρίσι 1969, πίν. 21.44 (Λέσνοβο, Κιβωτός), 81.154 (Μάρκο, Μετάδοση τῶν ἀποστόλων).

70. Σ. Πελεκανίδης - Π. Χρήστου - Χ. Μαυροπούλου - Γ. Σιοῦμ - Σ. Καδᾶς, *Οἱ Θεσαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, ἐκδ. Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, 1975, εἰκ. 14 (φ. 94 β, Ἡ παραβολή τῶν βασιλικῶν γάμων), εἰκ. 38 (φ. 363 β, Ὁ ἐν Κανᾶ γάμος). Τό χειρόγραφο αὐτό μαζί μέ τό παρισινό gr. 54 ἔγιναν τήν ἐποχή τῆς λατινικῆς κατάκτησης στήν Κωνσταντινούπολη, βλ. σχετ. K. Weitzmann, *Constantinopolitan book illumination in the period of the Latin Conquest*, *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, ἐκδ. H.L. Kessler, Σικάγο καί Λονδίνο 1971, σ. 323-325.

71. Βλ. καί παραπάνω, σ. 134 καί σημ. 8.

72. Καλοκύρης, Θεοτόκος, πίν. 112.

73. Σ. Πελεκανίδης, Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 244.

74. Underwood, Kariye, 2, εἰκ. 98.

75. Millet, Mistra, 1, πίν. 127.1 (Περίβλεπτος), 133.1 (Ἁγία Σοφία).

τή λεχώ στο κρεβάτι, από τις δύο θεραπεινίδες που παραστέκουν τό λίκνο ή μία στέκει ὀρθια ἀπό πίσω.

4. Θά σταθοῦμε λίγο περισσότερο στή μορφολογία τῶν δύο κτιρίων. Τό ἀριστερό (στοιχεῖο *IIa*) ἔχει ἓνα ὑπερυψωμένο δῶμα ἐπάνω ἀπό τήν πύλη τῆς εἰσόδου πού σκεπάζεται μέ ριχτή στέγη μέ κεραμίδια. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ διαμόρφωση τῆς πύλης μέ τό τοξωτό ἄνοιγμα καί τήν τοξωτή ἐσοχή πάνω ἀπό τήν ὀρθογώνια εἴσοδο. Τό κτίριο αὐτό δέν ὑπάρχει σέ καμιά ἀπό τίς εἰκόνες τῆς ὁμάδας Α΄· τό συναντοῦμε ἀντίθετα στήν τοιχογραφία τῆς μονῆς Μυρτιάς⁷⁶, ὅπου ὁμως ἡ σύνθεση ἀκολουθεῖ διαφορετικό εἰκονογραφικό πρότυπο ἀπό ἐκεῖνο τῶν εἰκόνων μας. Ὡστόσο, τό κτίριο αὐτό δέν εἶναι ἄγνωστο στους Κρητικούς ζωγράφους. Τό συναντοῦμε σέ ἄλλες σκηνές πού γιά διαφορετικούς λόγους συνδέονται τυπολογικά μέ τή σκηνή τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας, ὅπως σέ εἰκόνες τῆς Κοίμησης τῆς Παναγίας ὅπου ἡ σύνθεση ἀρθρώνεται γύρω ἀπό τήν κεντρική μορφή ξαπλωμένη στο κρεβάτι ἢ ὅπως στή Φιλοξενία, σύνθεση πού ἀρθρώνεται γύρω ἀπό ἓνα τραπέζι.

Ἔτσι, σέ δύο εἰκόνες μέ τήν Κοίμηση, τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου στό Τουρίνο καί σέ μιά ἄλλη πού πρέπει νά χρονολογηθεῖ στήν ἴδια περίοδο καί βρίσκεται στό Μουσεῖο τῆς Μόσχας⁷⁷, διακρίνουμε τό ἴδιο κτίριο στό ἀντίστοιχο σημεῖο τῆς σύνθεσης, ἀριστερά.

Ἐδῶ θά πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε ὅτι ἐνῶ στήν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τό ἀριστερό κτίριο συνδέεται μέ τά πρότυπα τῆς Κοίμησης, τό δεξιό κτίριο (στοιχεῖο *IIβ*) τῶν εἰκόνων τῆς Γέννησης (ὁμάδας Α΄) συνδέεται ἀντίστοιχα μέ τό δεξιό κτίριο στήν εἰκόνα τῆς Μόσχας. Τό κτίριο τύπου *IIa* τό συναντοῦμε σέ παραστάσεις Κοίμησης παλιότερων ἐποχῶν ὅπως στό *Arilje* καί στήν *Περίβλεπτο* στό Μυστρά⁷⁸. Στήν *Περίβλεπτο* τῆς Ἀχρίδας ἄλλωστε ὑπάρχει κτίριο ὁμοίου τύπου στήν παράσταση τοῦ «ἐνυπνίου τοῦ Ναβουχοδονόσορα»⁷⁹, σκηνή μέ ἀναλογία τυπολογική μέ τήν Κοίμηση, ἐφόσον τό κεντρικό στοιχεῖο τῆς σύνθεσης εἶναι πάλι μιά μορφή ξαπλωμένη σέ μεγάλο κρεβάτι.

Τέλος, σημειώνουμε ὅτι ἴδιου τύπου κτίριο συναντοῦμε στήν εἰκόνα τῆς Φιλοξενίας ἀπό τήν Κέρκυρα⁸⁰, πού χρονολογεῖται στό β΄ μισό τοῦ 15ου αἰ.

76. Βλ. σημ. 36.

77. Χατζηδάκης, Πάτμος, εἰκ. 200. Wulff-Alpatov (ὅπως στή σημ. 53), εἰκ. 60.

78. Hamman-MacLean-Hallesleben, εἰκ. 154. Millet, *Mistra*, 1, πίν. 116.4.

79. Millet-Frolow, III, πίν. 113.1.

80. Μουρική, Φιλοξενία, σ. 111, πίν. 37.2.

Στήν εικόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου καί τό δεξιό κτίριο (τύπος 11δ) διαφέρει ριζικά ἀπό ἐκεῖνο πού συναντοῦμε στίς εἰκόνες τῆς ομάδας Α΄. Στόν πρόσοψη διακρίνεται μιά στέγαση ἰδιόρρυθμη, πού ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα ἡμικύκλιο μέσα στό ὁποῖο ἐγγράφεται ἕνα τριγωνικό σχῆμα. Τό σχῆμα αὐτό ἀποτελεῖ μέρος ἑνός παραλληλεπιπέδου πού ἐπικαλύπτεται ἀπό μιά στέγη καμαρωτή μέ κεραμίδια. Τέτοιου τύπου στέγαση συναντήσαμε στό κτίριο τῆς σκηνῆς στήν Παναγία τῆς Κριτσᾶς (Εἰκ. 20), καθώς καί στήν Περίβλεπτο καί στήν Ἁγία Σοφία τῆς Ἀχρίδας, στή Studenica, στόν Ἅγιο Δημήτριο στό Ρεέ⁸¹ καί στήν παράσταση ἄλλων σκηνῶν, ὅπως στόν Εὐαγγελισμό τῆς Μονῆς τῆς Χώρας καί στήν εἰκόνα τοῦ Λένινγκραντ⁸². Ἀκόμη σέ παραστάσεις τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς τοῦ 15ου αἰ. στό Βαλσαμόνερο καί σέ μερικές εἰκόνες ὅπως ἡ Παναγία Ζωοδόχος Πηγὴ στό Σινᾶ⁸³.

Δ΄. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, ἐκεῖνο πού γίνεται φανερό ἀπό τά παραπάνω εἶναι ὅτι στά χρόνια τῶν Παλαιολόγων ὑπάρχουν περισσότεροι τρόποι γιά τήν εἰκονογραφική ἀπόδοση τοῦ θέματος τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας ἢ/καί τοῦ Προδρόμου. Ἡ καθεμία παράσταση διαφέρει ἀπό τήν ἄλλη σέ πολλά καί σημαντικά στοιχεῖα, ὥστε εἶναι δύσκολη μιά τυπολογική ταξινόμηση καί ἀπόδοση σέ ἕνα συγκεκριμένο καί κοινό πρότυπο-ἀνθίβολο πού ἐνδεχόμενα χρησιμοποιοῦσαν οἱ ζωγράφοι.

Ἀντίθετα ἀπό τά κρητικά παραδείγματα τοῦ 15ου καί 16ου αἰ. συνάγεται ὅτι οἱ ὁμοιότητες εἶναι τόσο πολλές καί τόσο ἰσχυρές ὡς πρὸς τόν εἰκονογραφικό τύπο πού χρησιμοποιεῖται σέ εἰκόνες ἢ σέ τοιχογραφίες, ὥστε μποροῦμε νά ὑποθέσουμε βέβαια ὅτι ὑπῆρχε κάποιο κοινό πρότυπο-ἀνθίβολο πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ ζωγράφοι τῆς Κρήτης τήν ἐποχὴ αὐτή.

Μέ τά παραδείγματα πού ἀναφέραμε ἀπό τήν παλαιολόγια ζωγραφική καί ἀπό τήν παραβολή τους μέ κρητικὲς εἰκόνες εἶναι φανερό ὅτι τό πρό-

81. Βλ. παραπάνω σημ. 42.

82. Underwood, Kariye, 2, ἀρ. 98, πίν. 146. Bank, L'art byzantin, δ.π., εἰκ. 272. Βλ. καί Millet, Mistra, 1, πίν. 116.1-3. Βλ. ἀκόμη τήν Πεντηκοστή στόν Ἅγιο Νικήτα στό Cucer (Millet - Frolov, III, πίν. 51.4) καί τό Νυπηρα στόν Ἅγιο Ἀνδρέα τῆς Treska (Djuric, Byzantijske Freske, Βελιγράδι 1974, εἰκ. 96).

83. Παράσταση τῆς Μετάληψης τῶν ἀποστόλων στό Ἱερό, Βαλσαμόνερο, ἀδημοσίευτη. Χατζηδάκης, Πάμμος, σ. 147, πίν. 204β. Παραλλαγές τοῦ κτιρίου σέ πολὺ μικρότερη κλίμακα συναντοῦμε καί σέ ἄλλες κρητικὲς εἰκόνες τοῦ 15ου καί τοῦ 16ου αἰ., ὅπως στή Βαϊοφόρο (Βοκοτόπουλος, Βαϊοφόρος, πίν. 116, 117, 120, 121, 122) καί στήν Κοίμηση τοῦ Ἐφραίμ τοῦ Σύρου (Vobach-Lafontaine-Dosogne, ὅπως στή σημ. 41, εἰκ. 51).

τυπο τῶν εἰκόνων δέν εἶναι μιά ἀπλή εἰκονογραφική παραλλαγή ἑνός παλιότερου προτύπου ἀλλά ἕνας νέος εἰκονογραφικός τύπος πού θά θεωρηθεῖ «μοντέρνος» καί γι' αὐτό θά τόν ἀκολουθήσουν οἱ ζωγράφοι στά ἐργαστήρια τῆς Κρήτης στό 16ο αἰ. καί θά τόν μεταφέρουν στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα (Διγενής, Θεοφάνης).

Ἔτσι, στίς παραστάσεις τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς τοῦ 15ου αἰ. παρακολουθοῦμε τήν ἀποκρυστάλλωση τοῦ νέου αὐτοῦ τύπου. Οἱ Κρητικοί ζωγράφοι διαμορφώνουν τή νέα εἰκονογραφία, ἀνασυνθέτοντας μέ ἐκλεκτική λιτότητα γνωστά στοιχεῖα ἀπό παλαιολόγειες συνθέσεις τοῦ ἴδιου θέματος εἴτε ἄλλων πού ἔχουν ὅμως τυπολογική συνάφεια μέ τήν εἰκονογραφία τῆς σκηνῆς, ὅπως ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ ἢ ἡ Κοίμηση τῆς Παναγίας. Τά στοιχεῖα αὐτά συνδυάζουν μέ εἰκονογραφικούς τύπους πού εἶναι γνωστοί καί στήν Κρήτη ἀπό τά τέλη τοῦ 13ου αἰ., ὅπως φαίνεται ἀπό τίς τοιχογραφίες τῆς Κριτσᾶς. Πρόσθετοι ἀγωγοί τῆς νέας σύνθεσης μπορεῖ νά θεωρηθοῦν ἀκόμη ἡ ομάδα τῶν ἰταλικῶν χειρογράφων τῆς Bologna, ὅπως τό χειρόγραφο Smith-Lesouëf καί ἐδῶ πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε τήν εἰκονογραφική συγγένεια τῶν δύο αὐτῶν παραστάσεων μέ τήν εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου καθώς καί τά στοιχεῖα πού διαφοροποιοῦν τήν εἰκόνα αὐτή ἀπό τήν κύρια ομάδα τῶν παραστάσεων τοῦ 15ου αἰώνα.

Ὁ ρόλος τῶν λατινικῶν χειρογράφων ὥστόσο στή διακίνηση τῶν εἰκονογραφικῶν μεθόδων, σχημάτων καί τεχνοτροπικῶν διαδικασιῶν ἀπό τόν ἕνα χῶρο στόν ἄλλο γιά τό 15ο αἰ. δέν ἔχει ἀκόμη ἀποσαφηνιστεῖ. Οἱ διαπιστώσεις, ὅσες ἔχουν γίνει, γιά τήν ἀλληλεπίδραση τῶν δύο πολιτισμικῶν χώρων, τοῦ βυζαντινοῦ καί τοῦ δυτικοῦ, ἀναφέρονται ἤδη στήν περίοδο τῆς σταυροφορικῆς ἐπέκτασης καθώς καί στό χῶρο τῶν ἐργαστηρίων χειρογράφων τῆς αὐτῆς τῶν Νορμανδῶν στό Παλέρμο, ἀπό τοὺς Weitzmann καί Buchthal⁸⁴. Ἔχει βεβαιωθεῖ ὥστόσο ἡ δυνατότητα τῶν ζωγράφων μικρογραφικῶν νά συνδυάζουν τοὺς δυτικούς μέ τοὺς βυζαντινοὺς τρόπους στήν τέχνη τους καί σέ χειρόγραφα ἰταλικά μέ τεχνοτροπία πού μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ σέ ἐργαστήρια τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰ. στήν Κρήτη. Οἱ μικρογραφίες τοῦ γνωστοῦ χειρογράφου (Olschki) τῆς Βαλτιμόρης πού ἔγιναν στήν Κρήτη τό 1415⁸⁵, ἀλλά καί τό χειρόγραφο μέ τό ἑλληνικό κείμενο τοῦ

84. K. Weitzmann, Various aspects of byzantine influence on the Latin Countries from the sixth to the twelfth century καί ὁ ἴδιος, Icon painting in the Crusader Kingdom, DOP 20 (1966), σ. 1-24 καί 49-84. H. Buchthal, Early fourteenth-century illuminations from Palermo, DOP 20 (1966), σ. 103-118. Βλ. καί ἄλλες σχετικές μελέτες συγκεντρωμένες στό DOP, ὁ.π. Βλ. ἀκόμη πρόσφατα Angeliki Laiou, Venice as a center of trade and of artistic production in the thirteenth century, *Il medio oriente e l'occidente nell'arte del XIII secolo* (a cura di H. Belting), Μπολόνια, σ. 11-26.

85. Δ. Παλάας, Οἱ βενετοκρητικῆς μικρογραφίες Olschki 35398 τοῦ ἔτους 1415,

Ἐκκαθίστου στή Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑσκοριάλ στή Μαδρίτη μαρτυροῦν γι' αὐτό⁸⁶. Ἄκόμη ἐδῶ θά πρέπει νά προσθέσουμε, τέλος, τό κρητικό χειρόγραφο τοῦ Πλουσιαδινού (1478) μέ μικρογραφίες πού ἀκολουθοῦν εἰκονογραφικούς τύπους πού καθιερώνονται στήν κρητική ζωγραφική τοῦ 15ου καί τοῦ 16ου αἰ.⁸⁷ Διαπιστώνεται μέ τόν τρόπο αὐτό ἕνα κοινό ὑπόβαθρο στή ζωγραφική τῶν χειρογράφων αὐτῶν, πού ἴσως μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἐπιβεβαίωση τῆς ἐπικοινωνίας πού ὑπῆρχε μεταξύ τῶν δύο χώρων καί σέ αὐτό τό εἶδος τῆς τέχνης.

Ἄλλά καί ἄν ἀκόμη ὑποθέσουμε ὅτι τό πρότυπο τῆς εἰκονογραφίας τῶν λατινικῶν χειρογράφων καί τῆς εἰκόνας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου εἰδικότερα εἶναι κάποιο καθαρά βυζαντινό ἀνθίβολο πού δέν ἔχει διασωθεῖ, ἕνα πρᾶγμα εἶναι βέβαιο: ὅτι αὐτός ὁ εἰκονογραφικός τύπος τῆς Γέννησης δέ βρῆκε μεγάλη ἀπήχηση, ὅσο γνωρίζουμε, οὔτε στήν ἐποχή πού ἔγινε ἀλλά οὔτε καί στά ἐπόμενα χρόνια.

Ἐο διαφορετικός τύπος τῆς Γέννησης, ὅπως ἐμφανίζεται στήν τοιχογραφία τοῦ παρεκκλησίου τῆς Παναγίας στό Βαλσαμόνερο γύρω στό 1400, θά εἶναι ὁ καθοριστικός γιά τή διάδοση τῆς νέας εἰκονογραφίας στήν κρητική ζωγραφική τῶν ἐπόμενων χρόνων ἐνῶ ἡ εἰκόνα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου θά μείνει ἕνα δείγμα τῶν ἀναζητήσεων τῆς ἐποχῆς γιά τή νέα εἰκονογραφική ἀπόδοση τοῦ θέματος.

Σύμφωνα μέ τίς παραστάσεις πού ἐξετάσαμε ἡ ἀποκρυστάλλωση καί ἡ διάδοση τοῦ νέου τύπου πού ἐμφανίζεται στό Βαλσαμόνερο συντελεῖται κυρίως τό β' μισό τοῦ 15ου αἰ., ἐποχή ὅπου ἡ τυποποίηση, ἡ προσκόλληση καί ἡ ἐπανάληψη ἑνός συγκεκριμένου προτύπου βρίσκεται μέσα στά πλαίσια τοῦ τρόπου δουλειᾶς τῶν Κρητικῶν ζωγράφων⁸⁸. Πραγματικά, ἡ τάση αὐτή μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ καί στήν εἰκονογραφική ἀπόδοση ἄλλων θεμάτων, ὅπως ἡ Γέννηση, ἡ Βαῖοφόρος, ἡ Σταύρωση, ἡ Ἀνάσταση, ἡ Φιλοξενία ἢ τά Εἰσόδια τῆς Παναγίας: ἀκόμη, οἱ πολυάριθμες εἰκόνες μέ τήν Παναγία τοῦ Πάθους μαρτυροῦν γι' αὐτό⁸⁹. Ξέρουμε ἄλλωστε ὅτι οἱ εἰκόνες τῶν

Πεπραγμένα Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, I, Ἀθήνα 1967, σ. 362-373. Chatzidakis, Débuts, σ. 197-198.

86. T. Velmans, Une illustration inédite de l'Acathiste et l'iconographie des hymnes liturgiques à Byzance, CA XXII (1972), σ. 131-165. Βλ. καί Chatzidakis, Débuts, σ. 198.

87. K. Weitzmann, Illustrated manuscripts at St. Catherine Monastery on Mount Sinai, St. John University Press, Collegeville, Minnesota 1973, σ. 30 κ.έ. Βλ. καί Théano Chatzidakis (1982), ἀρ. 9 καί Νανῶ Χατζηδάκη (1983) ἀρ. 11, σ. 26.

88. Chatzidakis, Débuts, σ. 175 κ.έ. σποραδικά. Νανῶ Χατζηδάκη, (1983), σ. 9-14.

89. Théano Chatzidakis (1982), ἀρ. 10. Βοκοτόπουλος, Βαῖοφό-

μεγάλων Κρητικῶν ζωγράφων, ὅπως ὁ Ἅγγελος, ὁ Ἄνδρέας Ρίτζος καί ὁ γιός του Νικόλαος καί ὁ Ἄνδρέας Παβίας, ἀποτέλεσαν τὸ πρότυπο γιὰ σειρές κρητικῶν εἰκόνων⁹⁰. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει μάλιστα ὅτι οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι καθιερώνονται ὕστερα ἀπὸ τὴ χρήση τους ἀπὸ τοὺς μεγάλους ζωγράφους τῶν μέσων καί τοῦ β' μισοῦ τοῦ 15ου αἰώνα. Ἀπὸ τίς εἰκόνες πού ἐξετάσαμε καμιά δέν ἔχει ὑπογραφή, ὥστόσο ἡ ποιότητα τῆς τέχνης τους, κυρίως ἐκείνων τῆς ομάδας Α', δείχνει ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἐργαστήρια ἀνάλογου ἐπιπέδου μέ ἐκεῖνο τοῦ Ἄνδρέα Ρίτζου· οἱ εἰκόνες τοῦ Λένινγκραντ, τοῦ Μονάχου καί τοῦ Σινᾶ (ἀρ. κατ. 2, 5, 6, 7) εἶναι ἀπὸ τὰ λαμπρότερα δείγματα τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς τοῦ 15ου αἰώνα. Μπορεῖ ἐπομένως νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἡ χρήση τοῦ ἀνθίβολου αὐτοῦ ἀπὸ ἐργαστήρια τέτοιας κατηγορίας συνετέλεσε καί στή διάδοσή του στίς ἐπόμενες γενιές τῶν Κρητικῶν ζωγράφων.

Μέ τὴν περιορισμένη αὐτὴ μελέτη ἑνός συγκεκριμένου θέματος τῆς εἰκονογραφίας ἀγγίζουμε ἓνα πολὺ πιό σύνθετο πρόβλημα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας στήν κρητικὴ ζωγραφικὴ τοῦ 15ου κυρίως αἰώνα: τὴ σχέση τῶν ζωγράφων μέ τὰ πρότυπά τους. Μέ τὴ μελέτη αὐτὴ ἐπαληθεύτηκε μιὰ γνωστὴ ὑπόθεση, ὅτι δηλαδή οἱ ζωγράφοι ἀντιγράφουν συχνά τὸ ἴδιο ἀνθίβολο-πρότυπο, κάτι πού ἐξηγεῖται ἀπὸ τίς γενικότερες συνθήκες τῆς ἐποχῆς, ὅπου τὸ ἐμπόριο τῶν εἰκόνων ἀνθεῖ καί ὅπου γίνονται μαζικὲς παραγγελίες εἰκόνων⁹¹. Τὰ ἀνθίβολα ἐπομένως ἀποκτοῦν μιὰ ἰδιαίτερα σημαντικὴ θέση στήν παραγωγή τῶν εἰκόνων, θέση πού μαρτυρεῖται ἔμμεσα καί ἀπὸ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς⁹². Ποιές εἶναι οἱ νοητικὲς διαδικασίες, μέσα

ρος, σ. 314 κ.ἑ. Μουρίκη, Φιλοξενία, σ. 90 κ.ἑ. Chatzidakis, Débuts, σ. 180 κ.ἑ. Νανὼ Χατζηδάκη (1983), ἀρ. 3, 26, 27, 28, 29, 35.

90. Νανὼ Χατζηδάκη (1983), σ. 9-10.

91. Γιὰ τίς συνθήκες παραγωγῆς τῶν εἰκόνων στήν Κρήτη ἔχουν συγκεντρωθεῖ πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τίς ἔρευνες στὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας. Ἀπὸ τὴν πλουσία βιβλιογραφία σημειῶνω Μ. Chatzidakis, *La peinture des «madonneri» ou «venéto-crétioise» et sa destination, Venezia centro di mediazione tra oriente e occidente. Atti del II convegno internazionale di storia della civiltà veneziana* (1973), Φλωρεντία 1977, σ. 675-690, Μ. Κωνσταντοῦδάκη, *Μαρτυρίες ζωγραφικῶν ἔργων στὸ Χάνδακα σὲ ἔγγραφα τοῦ 16ου καί τοῦ 17ου αἰώνα, Θησαυρίσματα* 12 (1975), σ. 35-136, τῆς ἰδίας, *Εἰδήσεις γιὰ τὴ συντεχνία τῶν ζωγράφων τοῦ Χάνδακα τὸν 16ο αἰώνα, Πεπραγμένα Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* (1976), II, Ἀθήνα, 1981, σ. 123-145. Σὲ πρόσφατη ἀνακοίνωση ἡ κ. Λασκαρίνα Μπούρα (Μουσεῖο Μπενάκη, Ἰούνιος 1983) παρουσίασε ἀνθίβολο μέ παράσταση τῆς Γέννησης τῆς Παναγίας πανομοιότυπο μέ ἐκεῖνο πού ἀκολουθοῦν οἱ εἰκόνες τῆς ομάδας Α'. Ἀνήκει στή συλλογὴ τοῦ Μουσείου Μπενάκη καί χρονολογεῖται πιθανότατα στὸ τέλος τοῦ 16ου αἰώνα.

92. Στὴ διαθήκη του ὁ Ἅγγελος Ἀκοτάντος κληροδοτεῖ «τὰ τεσενιάσματα» «τούτέστιν τὰ σκιάσματα», δηλαδή τὰ ἀνθιβολά του, στὸ παιδί πού θὰ ἀποκτήσει ἔάν εἶναι

από τις όποιες δημιουργούνται και καθιερώνονται αυτά τὰ αντίβολα πρό-
τυπα, ήταν ή άλλη όψη του ίδιου προβλήματος που θελήσαμε νά προσεγγί-
σουμε στη μελέτη μας. Μέσα από τις παλαιολόγιες παραστάσεις καθώς και
έκείνες της κρητικής ζωγραφικής προσπαθήσαμε νά προσδιορίσουμε χρο-
νικά τήν εμφάνιση του νέου αντίβολου-προτύπου και νά ανιχνεύσουμε τις
διαδικασίες έπιλογής που όδήγησαν στη σύνθεση που έπικράτησε στην
κρητική ζωγραφική του 15ου και του 16ου αιώνα.

NANΩ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Βοκοτόπουλος, Βαϊοφόρος: Π. Βοκοτόπουλος, Μιά πρώιμη κρητική εί-
κόνα της Βαϊοφόρου στη Λευκάδα, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-1979), σ. 309 κ.έ.
- Chatzidakis, Contribution: M. Chatzidakis, Contribution à l'étude de la
peinture post-byzantine, L'Hellénisme Contemporain 1953. 'Ανατύπωση: Études sur
la peinture postbyzantine, Variorum Reprints, Λονδίνο 1976.
- Chatzidakis, Icônes de Venise: M. Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges des
Grecs et de la Collection de l'Institut, Βενετία 1962.
- Chatzidakis, Théophane: M. Chatzidakis, Recherches sur le peintre Théo-
phane le Crétois, DOP 23-24 (1969-70), σ. 311-352. 'Ανατύπωση: Études sur la pein-
ture postbyzantine, Variorum Reprints, Λονδίνο 1976.
- Chatzidakis, Débuts: M. Chatzidakis, Les débuts de l'école crétoise et la que-
stion de l'école dite italogrecque, Μνημόσυνον Σοφίας 'Αντωνιάδη, Βενετία 1974,
σ. 169-211. 'Ανατύπωση: Études sur la peinture postbyzantine, Variorum Reprints,
Λονδίνο 1976.
- Théano Chatzidakis (1982): Théano Chatzidakis, L'art des icônes
en Crète et dans les îles après Byzance. Europalia - Grèce, Palais des Beaux-Arts,
Charleroi 1982.
- Νανώ Χατζηδάκη (1983): Νανώ Χατζηδάκη, Εικόνες Κρητικής Σχολής,
15ος-16ος αιώνας. Κατάλογος 'Εκθέσεως, Μουσείο Μπενάκη, 'Αθήνα 1983.
- Χατζηδάκης, Τοιχογραφίες στην Κρήτη: Μ. Χατζηδάκης, Τοιχογραφίες στην
Κρήτη, Κρητ. Χρον. 6 (1952), σ. 59-91.

άγορι και έάν γίνει ζωγράφος ή στην αντίθετη περίπτωση στον άδελφό του 'Ιωάννη
(Μ. Μανούσακας, 'Η διαθήκη του 'Αγγελου 'Ακοτάντου (1436), άγνώστου Κρητι-
κού ζωγράφου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Β' (1960-1961), σ. 143, 147, 150) και ό 'Ανδρέας Ριτζος
φροντίζει νά άποκτήσει πενήντα τέσσερα αντίβολα του ζωγράφου 'Ιωάννη 'Ακοτάντου
(Μ. Cattapan, I pittori Andrea e Nicola Rizo di Candia, Θησαυρίσματα 10 (1973),
σ. 246, 262).

- Χατζηδάκης, Πάτμος: Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1977.
- Hamman-Mac Lean-Hallesleben: R. Hamman-Mac Lean-H. Hallesleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Giessen 1963.
- Καλοκύρης, Θεοτόκος: Κ. Καλοκύρης, ΈΗ Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν της Ανατολής και της Δύσεως, Θεσσαλονίκη 1972.
- Καλοκύρης, Τοιχογραφία: Κ. Καλοκύρης, Αί βυζαντινά τοιχογραφία της Κρήτης Αθήνα, 1957.
- Kalokyris, Crete: K. Kalokyris, The Byzantine wall paintings of Crete, Νέα Ύόρκη 1973.
- Lafontaine-Dosogne (1965): Jacqueline Lafontaine-Dosogne, Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'empire byzantin et en occident, I-II, Βρυξέλλες 1965.
- Lafontaine-Dosogne (1975): Jacqueline Lafontaine-Dosogne, Iconography of the cycle of the life of the Virgin, στό P. Underwood (ed.), The Kariye Djami, 4, Studies in the art of the Kariye Djami and its intellectual background, Series LXX, Princeton University Press, Princeton 1975, σ. 161-194.
- Millet, Athos: G. Millet, Monuments de l'Athos, I. Les peintures, Παρίσι 1927.
- Millet, Mistra: G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Παρίσι 1910.
- Millet-Frolow: G. Millet - A. Frolow, La peinture du moyen age en Yougoslavie, I-III, Παρίσι 1954, 1957, 1962.
- Μουρίκη, Φιλοξενία: Ντούλα Μουρίκη, ΈΗ παράσταση της Φιλοξενίας του Άβραάμ σε μιá εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Γ' (1962-63), σ. 90 κ.έ.
- Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα: Ά. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα ίστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωσιν, Αθήνα 1957.
- Underwood, Kariye: P. Underwood, The Kariye Djami, Bollingen Series LXX, Princeton University Press, Princeton, 1-3, 1966.

R É S U M É

NATIVITÉ DE LA VIERGE - NATIVITÉ DE SAINT JEAN LE PRÉCURSEUR. VARIATIONS ET CRISTALLISATION D'UNE SCÈNE DANS LA PEINTURE CRÉTOISE DU XVe ET XVIe SIÈCLE

Cette étude qui est limitée à l'examen d'un type iconographique précis de la Nativité de la Vierge et/ou de saint Jean le Précurseur, touche un côté du problème de la création artistique dans la peinture crétoise du XVe-XVIe siècle. Il s'agit du rapport des peintres à leurs modèles. Ainsi d'une part l'hypothèse que les peintres copient souvent le même modèle (poncif) est vérifiée et d'autre part les structures mentales qui sous-tendent la création et la consécration des "nouveaux" modèles sont repérées à travers les représentations de la même scène aux siècles précédents.

Une icône inédite du Musée Byzantin d'Athènes avec la Nativité de saint Jean le Précurseur (Fig. 1, 2, 3, 4) offre le point de départ de l'étude. Elle présente des traits qui permettent son attribution à un atelier crétois des débuts du XVe siècle. L'étude du type iconographique a conduit à une confrontation de 34 représentations de la même scène qui présentent des similitudes typologiques frappantes. Dans le catalogue qui suit on peut trouver des informations utiles sur ces représentations dont les nos 1, 9, 11, 15, 16, 17, 18, 33, 34 sont des inédits. Une analyse descriptive a permis la segmentation de la scène en 30 unités qui correspondent à des traits formels des représentations (traits *I-13 β*). La présence ou l'absence de ces traits est indiquée sur une matrice (sch. I) où l'on peut trouver dans l'axe horizontal les traits descriptifs et dans le vertical la liste de 34 représentations qui peuvent ainsi être facilement comparées entre elles. Cette manière de procéder a permis le traitement des données par ordinateur dans l'étude de M. Méimaris et D. Dialétis (v. p. 181-188).

Les représentations sont ainsi regroupées dans les trois groupes suivants:

Groupe A: 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 15, 16, 17, 18, 20 et 21.

Groupe B: 7, 11, 26, 27, 28, 29, 30.

Groupe C: 4, 10, 12, 13, 14, 19, 22, 23, 24, 25, 33, 34.

Dans le groupe A on peut constater un très haut degré de ressemblance des traits iconographiques, ressemblance qui témoigne de l'emploi d'un même modèle. Les représentations de ce groupe appartiennent pour la plupart à la peinture crétoise du XVe siècle et des débuts du XVIe. L'icône du Musée Byzantin (no cat. 1) qui est classée dans ce groupe se distingue par l'attitude d'Elisabeth (trait *I β*) et la présence d'une nappe sur la table (trait *3 γ*).

Les deux autres groupes constituent des variantes du modèle utilisé par le groupe A. Le groupe B se distingue par la présence de deux jeunes filles aux offrandes (trait 5β) à la place des trois du groupe A (trait $5a$) et du bain de l'enfant (trait 13γ). Dans le dernier groupe (C) les représentations divergent sur des traits différents sans pour autant présenter des points communs suffisants pour qu'on les attribue à un autre modèle.

Les données de l'étude permettent de constater que les représentations des trois groupes suivent un modèle iconographique (poncif) commun qui se cristallise au cours du XVe siècle dans la peinture crétoise, la première représentation connue étant datée vers 1400 à Valsamonéro (no cat. 16, Fig. 15). La formation de ce type, qui se différencie sur plusieurs points de l'iconographie de la scène des époques précédentes, s'effectue par l'adoption sélective des traits de l'iconographie byzantine (exemples de Gradač et de la Métropole de Mistra) traits qui sont également rencontrés en Crète et dont l'exemple le plus proche serait celui de la Panaghia Kéra à Kritsa (fin XIIIe - début XIVe siècle, Fig. 20) dont le décor trahit souvent des influences de l'art italien.

Le rôle des manuscrits latins (psautier Smith-Lesouëf, Fig. 21) est également pris en considération dans l'examen de la formation et/ou de la diffusion du nouveau type. L'icône du Musée Byzantin sera un exemple des recherches des peintres du début du XVe siècle pour le renouvellement du langage artistique, alors que le type iconographique de Valsamonéro repris par des peintres de très haute qualité (nos cat. 2, 5, 6, 7) sera adopté et ainsi diffusé par la suite dans la peinture crétoise de la deuxième moitié du XVe et du XVIe siècle.

THÉANO CHATZIDAKIS